БРАЗІЛІЙСЬКИЙ ГАРАЗД

Повість

ЧОЛОВІК З МЕДОВИМ ЯЗИКОМ

— Петре, не засиджуйся, вертайся скоро!

— Не буду довго сидіти, куплю пачку і прийду додому.

Настя вернула в хату, а Петро поправив баранячу кучму на голові, заховав руки в кишені і пішов просто до корчми за тютюном.

Настя могла бути спокійна за свого чоловіка, бо це був господар статечний: коли сказав слово, то певно його дотримає. Та й не любить він просиджувати в корчмі, а п'яним він ніколи не був. Настя взялась за кинуту щойно роботу. Сіла під вікном та стала шити сорочку.

В хаті було тепло і чистенько, аж любо глянути. Долівка вимазана жовтою, як золото, глиною, піч біла, стіни дерев'яні вигемблювані та такі гладенькі, що, мовляв, муха посковзнеться; попід вікна широкі лави на дубових колодах. На чільній стіні висять рядком різні святі образи. Є тут Спаситель на хресті і Мати Божа з дитятком, три царі та інші святі. А перед образами повно вінків та віночків торішнього збіжжя та зілля свяченого.

Під образами стоїть висока, гарно помальована у всілякі квіти скриня на коліщатах. Вона заступає тут стіл і тому покрита чистим білим покривалом. На скрині великий житній, добре випечений хліб.

На постелі подушок кілька, одна на одній, повбирані в чисті пошивки. Над постіллю на жердці понавішувано всілякого добра. Тут

два нові кожухи, свитки, сердаки — і буденний, і святковий,— а все чисте і в порядку. Видно, що неабияка ґаздиня тим усім орудує.

На землі біля печі двоє діточок. Хлопчик віком до семи років запряг дерев'яного коника до візка і тягне за мотузок по хаті, а дівчина п'ятилітня поклала на візок свою ляльку і тішиться, сміється своїм срібним голосочком, що лялька так добре возиться.

Але збиточний хлопець, як звичайно хлопець, шарпнув сильніше за мотузок; коник підскочив угору і шарпну за собою візок, а лялька випала на землю. Дівчині зробилося жаль своєї ляльки, і вона заплакала вголос. Настя стала сина картати.

— Ти, Павлусю, все пакості Гандзі робиш. Нащо це? Знаєш, невільно того іншому робити, що тобі не любо...

— Та я, матусю, не хотів. От я захотів, щоби мені коник дуба став, а воно так зробилося...

Мати стала умовляти Ганздю, щоб не плакала. Не трудно їй це прийшло, бо, мовляв, у дитини і сміх, і плач в одному мішку. Гандзя зацитькалась, посадила знову свою ляльку на візок Павлуся, і гра почалась наново.

Настя шила і дивилась на своїх діточок, на свою надію і підпору старості. "От коли б оті пташенята вигодувати та в люди вивести, більше і нічого не жадаю",— подумала Настя і зітхнула. Любі, веселі гадки гнались стрілою в материнській голові — самі веселі. От бачить своїх діточок дорослими. Павлусь уже парубок, з косою ходить, батькові в господарстві помагає. З Гандзі дівчина на все село, хоч малюй на образку та по стінах вішай. А вже Настя не жаліє нічого, одягає свою доню, густі коси чеше, заплітає та навчає, як бути їй доброю, роботящою, чесною ґаздинею. Бо звичайно: краса без праці і чесності — то загибель для молодої дівчини... І так летять материні думки далі аж

до вінця... Настя чує, як у неї серце жвавіше тьохкає від самого спомину про ту щасливу хвилину, коли її Гандзя, вбрана, як рожа, замаєна і пристроєна, упаде перед нею на коліна і тихо-тихо та любо, мовби слова з серця в серце проливались, промовить: "Благословіть, мамо!"

Настя так задумалась, що і голку з руки пустила; сперла руки на скриню, усміхнулася сама до себе, дивиться на своїх дрібних діточок, що ляльками бавляться, і бачить їх у своїй уяві дорослими, великими.

А материні веселі думки затемнює нагло хмаринка, спершу маленька, відтак більша. її мозок прошибає думка чорна, мов темна ніч, а серце морозить їй, мов льодом: "Ану ж не доведеться мені моїх діток виростити! Господи! Я б того не пережила!"

Настя відганяє від себе ті чорні думки, вона зітхає і шукає голки.

А тим часом діти, звичайно діти; їм байдуже, що про них думає материна голова. Вони бавляться далі безжурно. Павлусь береться конче запрягти кота до візка і пояснює Гандзі, що коневі одному тяжко тягнути такий тягар...

Прийшов Петро під корчму, дивується, що тут тихо, мов у вусі. Річ незвичайна!

"Нема нікого,— думає.— От і добре; не скортить мене балакати, та й ніхто мене не задержить. Візьму тютюну та й додому".

Та немало здивувався, коли відкрив двері і побачив цілу купу людей. Вони оточили стіл довкола, заглядали одні одним через голови та пильно прислухалися. З-за стола чувся якийсь голос. Пізнати було, що не хлоп балакає, бо говорив трохи по-вченому. Петро став цікавитись і наблизився до громади. А що не міг гаразд розгледіти всіх через голови, то виліз на лаву.

За столом сидів якийсь панок в подертих сюртуках, мав їх на собі зо три — один на другому — звичайно, проти холоду. З-під шиї виглядав чорний, як шмата, комір, обв'язаний якоюсь драптивою хусткою. На голові сиділа подерта шапка з дашком. Панок як говорив, то засував її на чоло, то перекладав на один або на другий бік, то зсував аж на потилицю і тоді показував свою лису голову, де кілька волосинок ще тужило за своїми товаришами.

Панок був уже в літах, бо лице мав поморщене. Червоні малини, що обсіли його довгий ніс, вказували на те, що панок любить випити. Він сидів за столом, держав у своїх сухих довгих пальцях кусень крейди, малював щось на столі і палко говорив. А відтак кинув оком на Петра, що стояв на лаві і сягав головою до стелі. Він хотів і Петрові повторити кількома словами те, що вже тут балакав перед громадою.

— Як я вам уже говорив, до Бразілії не так-то дуже далеко; але сама Бразілія — то такий великий край, удвоє більший від Європи. Там маєте і тепло, і холодно, і ліси, і степ — що хто хоче і кому що до вподоби. Бери землі, скільки хочеш, і податку не плати жодного... А яка там земля урожайна! Там плуга ніхто не знає: от поштурхаєш землю патиком і сієш збіжжя; навіть борони не треба. А вродить чи жито, чи пшениця, чи кукурудза, як той гай; а буряки, а морква — як бані!

— А чому ж тамтешні люди не задовольняються тією землею, лише нас туди кличуть?

Панок був радий з цього запитання, бо вже йому і голови не ставало про що говорити; а тут йому піддавали люди.

і

— А коли ж бо там людей рідко, а край великий. Тим-то їм і зле; допомоги одним від других мало, а часом і страшно. То хочуть, аби їх

було більше, і для того скликають людей з цілого світу та ще їм і дорогу оплатять...

— Дорогу оплатять? — каже, зачудований, один з господарів.— Але їсти то хіба треба собі в дорозі купити?..

— Хе-хе-хе,— сміється панок,— ви того не розумієте.— Дорогу оплатити, то, розуміється, все: і їда, і пиття, і постіль — все... Інакше не може бути. Ви їдете морем на великім кораблі, так, як половина вашого села, то не підете купити собі їсти на дорозі, коли гостинець на воді не ставлять...

— Правда, правда! — сказала громада. '

— Хе-хе-хе! А до села далеко,— додав хтось.— То мусять тобі дати їсти на кораблі.

— А скільки б так мати з собою грошей, аби дістатися до тієї Брандзолії?

— До Бразілії,— поправив панок,— треба лише стільки, аби дістатися залізницею до Італії, до міста Генуї: там зараз сідаєш на корабель і просто на місце. В Бразілії дають тобі теж добре задурно їсти, доки не відміряють твого поля. Опісля дають збіжжя на прожиток і на насіння, аж до нового.

— А скільки поля там дають на одного чоловіка?

— Скільки душа забажає. Дають і тисячу моргів грунту й лісу...

— Тисячу моргів лісу! Страх яка сила! Та наш дідич стільки не має.

— Куди вашому дідичеві рівнятися! Там можна паном бути на всю губу. От дістанеш поле чи ліс: не треба тобі зараз усього обробляти. Обробиш стільки, що на прожиток потрібно, а решта нехай стоїть облогом на рік. Або то податок треба платити чи що? От раді, що ви взяли. А так помалу-помалу за десять

літ все освоїте дочиста. А не хочеться вам коло рілі робити, то садіть деревину; вона там дуже добре вдається. Там нема таких кислиць-дичок, як тут. Фрукти там такі солодкі, великі, м'якенькі, що в губах аж розпливаються,— от так о! — і панок став обертати язиком, наче справді щось солодке жував; аж декого оскома брала.

— Воно все добре, але так з голими руками годі, треба з чимось загосподарюватися...

— На все дає гроші бразілійський уряд! Приїхавши на місце, дістанете тертиці, дерева оправленого на хату і будинки господарські...

— А де солома на пошиття?

— Солома? Ха-ха-ха! А нащо солома? Там криють будинки листям.

— Таке-то там покриття листям...

— Ов! А знаєте, що там таке листя, як найбільша плахта, або ще й таке, що одним листком хату вкриєш, а грубе на цілий палець!

— Are! То ж то там деревонька, мабуть, під саме небо, коли таке буває велике листя.

— Що кажете? Ось бо й ні! Ця рослина, що на ній таке велике листя, то просто хопта, бадилля; хоч грубе і високе, а таке м'яке, що косою перетнеш.

— Та як воно може такий тягар вдержати на собі? Хіба воно щось не так...

— Але ж воно само собою не стоїть, а пнеться одно по другому, а далі по деревині твердій як слід.

— Ну-ну: а яке ж листя на тій твердій деревині? Хіба вже таке, що одним листом цілий повіт вкриєш!..

— На деревах то листя таке, як у нас; лише на хабаззі таке велике, міцне і тверде. Ото ж то такий ліс корчувати, то забавка. Він густий, правда; але... он дивіться, як воно корчується. Приходиш та йно попідтинаєш косою те хабаззя. А тут сонце пече, жарить, а за два дні підтяте хабаззя таки так на повітрі між деревами висохло на перець... Ну що ж тепер?

— Та треба стягнути на купи та й вивезти куди,— каже один.

— Ось і ні. Береш сірник, чирк, та й під висохле бадилля. Полум'я спалене, за годину все вигорить геть чисто, і полишалися лише великі дерева, одно від одного так, що не заважає сіяти. Ну, як де густіше, то невелика штука зрубати: буде й паливо, й на хату здасться.

— Та як воно так палити! Небезпечно, могло би кинутись на яке село або місто, та й біда готова, кримінал...

— Ха-ха-ха! — відзивається панок.— Куди ж воно, коли там ні села, ні міста нема? Там щойно закладають села; а де вже є, то вже давно викорчували все.

— Ну, а скільки ж там моргів один чоловік з родиною може дістати?

— Скільки? Та я вже казав: хоч би й тисячу. Там грунт тепер не має ціни.

— Тисячу моргів? — відізвалося кілька здивованих голосів.

— А так, так і тисячу! Отож прошу собі уявити, як то, наприклад, ви виглядали б за п'ять літ у Бра-зілії. У вас тисяча моргів. Триста моргів уже викорчуваних, і на них родить жито, пшениця, як гай, і всяке добро. Ваш товар випасається, аж вилискується. Ви сидите під доброю хатою дерев'яною, з таких грубих колод збудованою, що її гарматна куля не проб'є. Перед вами будинки господарські добрі, нові, все загороджено частоколом. Сонце гріє, все достигає; а ви собі в холодку під височенними деревами. Вернулася худоба з пасовиська: ви рахуєте, чи все; доїте, є своє молоко, сир, масло; є свій хліб пшеничний, своя вовна. Свої ліси... Вирубаєш деревину, то тебе лісничий не запише, не обдере, не подасть до суду... На шарварок не гонять, податків не беруть, карного посланця не посилають. Що тобі за біда? Живи, як у Бога за пазухою, ось що...

Панок говорив одним духом, а громада слухала з напруженою увагою. Всім така бесіда дуже сподобалась. Справді! Як би не сподобалася голодному бесіда про хліб? Ось воно як, міркувало кожне про себе: своя добра простора хата, доволі хліба свого, не купленого у лихваря в кредит; своє молоко, що тут його ні в одній хаті не сьорбнути навіть; своє пасовище, що тут його дістанеш хіба від двора за високу плату; свої ліси, що тебе не засадять до криміналу за будь-який патик. Хіба ж може де бути така країна на світі? Хіба в раю!.. Ну, це, видно, рай!

Панок залюбки дивився на громаду. Зміркував, що його бесіда дуже сподобалась, і кував залізо далі, поки гаряче.

— Ось так, мої любі! Бразілійські гаразди — то щось таке, про що я вам не годен оповісти, а ви не годні такого зрозуміти. Бо це не таке панство, як у нас. Там, розуміється, в шовках та тонких сорочках ходити не будеш, бо цього ніде не купиш; і поїздами не будеш їздити, бо і тих нема; і в мурованих покоях не будеш мешкати, бо там хат не мурують. Але буде своя тоненька вовна на опанчу, свій баран на кожушину, свій

льон і коноплі на гарне міцне полотенце, буде свій добрий господарський віз і баский коник: тепла та суха дерев'яна хата... Чого ж тобі більше треба?

— Господи! — обізвалось кілька голосів.— Дай таке до смерті.

— Та це добро, либонь, не для нас,— відзивається один чоловік у подертій свиті.— Куди нам з такого пекла? Це ми спокутуємо гріхи, не знати вже чиї, от тут в рідному селі...

Панок удав, що не розуміє, про що йдеться, та й питає:

— Або ж вам тут добре?

— Добре? В пеклі може бути ліпше. Ось послухай. До нового збіжжя ще дуже далеко, а мені вже вчора казала жінка, що не довше як на тиждень стане. Цього року вродило нічого, та треба було віддати, що позичилося торік,— віддати з лихвою. Тепер позичай знов. Дістанеш таку погань, що сміття в зубах скрегоче, а мусиш віддати восени збіжжя добірне, бо якого-небудь не приймуть Та ще цього року мають на школу вибрати: плати, хоч з шкіри лізь! А в мене вже від Різдва гріються ліктями. Восени взяв у пана купку ломаччя, та вже минулося. Та ось які гаразди! А я і не все сказав ще.

— Правда, свята правда! — відзиваються голоси.— Таких бідаків, як ось кум Іван, є у нас багато.

— Та є рада на вашу біду,— каже панок.— їдьте до Бразілії, та й біді кінець.

— Або то так легко заїхати, як вимовити; та ж то світ далекий та й грошей на те чимало треба.

— Гм! Я говорив, а ви мене не розуміли. Вам треба грошей лише на колію, а морем то вже вас перевезуть задурно аж на місце. Там зголоситеся до уряду, визначать вам грунт і відвезуть на місце. Дадуть їсти і всього, що вам треба до господарства, поки не діждетеся власного хліба. Аж тоді почнете невеличкими ратами сплачувати, але це дурниця. Та-мішньому урядові, бачите, йдеться не про гроші, а про те, щоб мати багато людей, бо, мовляв, землі є досить, та нікому її обробляти.

— Та хоч би й так, як ви кажете,— то за що дістатися до моря?

— Ну, Боже святий! Та вже ж маєте якийсь шматок фунту; то що з ним зробите? Га? Певно, що продасте, бо годі з Бразілії ним тут орудувати.

Цілу ту бесіду вислухав уважно Петро. Він обміркував собі кожне слово, і кожне слово вбивалось цвяхом у його пам'ять.

Слухав ту бесіду і Аврамко, орендар... Він сидів за своїм шинквасом, покурював люльку на цибуху з кишкою і крутив у двох пальцях космики своєї довгої бороди. Так він звичайно робив, як над чимсь задумувався.

Але мовчанка не тривала довго. Люди цікаві були конче довідатись, куди би то і як до тої обіцяної землі дістатися.

Правда, що багатші, котрим біда не так дуже допікала, махали руками і йшли додому, але бідніші зоставалися. Вони дивились один на одного: кожний хотів ще дещо спитати того панка, та якось не знав як. Між ними залишився і Петро. Він висунувся наперед, кивнув до панка головою, нібито поклонився, і питає:

— А ви, пане, нібито знаєте дорогу до тої Брен-дзолії чи що?

— Ото раз! Я ж за тим прийшов сюди. Ось слухайте! — Панок став розглядатися по корчмі, подивився і на корчмаря; та коли побачив, що

тут осталась сама убожня, він встав, виступив на середину і, давши знак, аби до нього наблизились, заговорив тихим голосом:

— Бачите, люди добрі, не все можна при всіх говорити: а то тебе запроторять там, де перець росте і північний голос не заходить. При тих багачах не все можна було сказати, бо то багачі всі одним миром мазані — чи вони в сурдуті, чи в опанчі. їм усім того треба, аби народ був убогий, бо як люди збагатяться, то такий пан мусить сам робити.

— Правда ваша! — відзивається кілька голосів.

— Отже, видите, що не все я міг вам при них говорити, а тепер усю правду скажу. Але, люди, бійтеся Бога, не зрадьте мене, бо я дам собі якось раду, але ви до смерті бідуватимете, як і тепер бідуєте, а багачі щораз більші животи будуть пасти вашою кривавицею...

Панок замовк на хвилину і дивився на людей, вивчав, чи їм його бесіда подобалася.

— Слухайте! Ви знаєте, що наш найясніший пан має сина?

— Та не має, бо вже кілька років, як умер.

— Отож, що не вмер.

— Як не вмер? — каже один господар.— Я тоді служив у Львові, і ми робили парад у костьолі.

Панок махнув згірдно рукою, як би хотів сказати: говори своє!

— А я вам ще раз кажу, що він не вмер, що він живе і здоровий. Він саме тепер є в Бразілії і закладає там велике царство, а до того треба йому людей. Він знає, що русини є для свого цісаря найвірніший народ,

то хоче мати найбільше русинів коло себе, бо на них можна покластися, а всі інші — то непевні. Ось бачите: поляк робить повстання, венгер робить повстання, таліян робить повстання, як його блоха вкусить; а русинові все зле, все біда, а він терпить і повстання не робить. Отож таких хоче мати вірних людей наш ласкавий цісаревич та ще хоче бідному чоловікові помогти, бо знає, як русини тут бідують.

— Ой бідують, бідують! — відзивається один.

— Це мені лише чудно,— каже Петро,— нащо нашому цісаревичеві було закладати царство за морем, коли мав тут своє готове; або тут йому було зле?

— Вже я того не знаю, чи йому тут було добре, чи зле; але знаю, що він там є, бо нас багато порозсилав сюди скликати людей до себе. "їдзьцє, каже до нас, заволайцє мі моїх вєрних, каже, русінув, бо я, каже, не можу без них жити, каже. Вишлю, каже, по них мої "вокрента", і даром їх сюди завезуть".

Люди слухали з великою цікавістю. Вже ж хіба панок не бреше, коли повторює до нас самими словами, що цісаревич говорить.

— А я таки всього не розумію,— мовить Петро,— чого він покидав своє царство та чому ще з нього робити мерця. Та ж Семен Прокопишин, що тоді служив при війську у Відні, казав, що видів на власні очі цісаревича, як лежав на катафалку.

— То когось іншого поховали,— каже панок ще тихше,— а він таки поїхав. Німці чомусь дуже його не злюбили; а він зміркував, що мало має війська, щоб їх провчити добре і подумав тобі так: "Найвірніші мені русини, і їх хотів би я мати якнайбільше у війську; але їм тут так зле, так мало мають землі, що не розростуться. Отже, я хочу їх узяти туди. З них я собі там виховаю таку армію, що і німця, і француза, і венгра, і таліяна поб'ю на порох". Ось що!

— Певно, що так! Та й хто там таких великих панів зрозуміє, як вони що роблять, та чому. А от покійний Максиміліан також їхав аж до якоїсь Мастики, та й мої тато з ним ходили,— відізвався один господар, що дотепер спокійненько пихкав свою люльку.— Було, такі нам чудасії розказують тато, що аж страшно слухати.

— Максиміліан — то брат нашого найяснішого пана,— озивається панок.— Так, так! Він справді ходив у Мексіку; то також в Америці.

— Але во? — почулося разом кілька голосів.— А Брендзолія також в Америці?

— Слухайте, люди: що за морем, на заході сонця,— це Америка. Бразілія — також Америка.

— Ая! Мої тато також їздили до тої Мастики морем... Ая!

Панок радий, що йому той чоловік так помагає.

— Отже, видите, що цісар їздив за море робити для себе цісарство. їздив покійний Максиміліан, чому не міг поїхати наш цісаревич ясний?

— А я таки цього не розумію, чому то так. Та ж добре кажуть, що вдома найліпше.

— А як така політика, то що порадите? Га? — питає панок.— Політика казала їхати, то й треба їхати.

— Ая! Політика, куме, то велика пані,— каже той, що його тато їздив до "Мастики".

Тепер поперед усіх стоїть Петро. Це був чоловік присадкуватий, плечистий, з широкими, як двері, грудьми, на котрих з-поза сорочки виднілось густе волосся, з руками грубими, як довбеньки.

Панок дивився на нього залюбки. Міряв його сильну стать так, як правдивий гендляр дивиться на сильного здорового коня і міркує, скільки можна б на нім заробити.

— А ви, господарю, не мали би охоти поправити свою долю? — питає панок.

— Або я знаю, чи я би там на щось здався?

— Го-го-го! Такий чоловік, як ви, всюди дасть собі раду і всюди потрібний.

— Та я потрохи і ремесло знаю,— прихвалювався Петро,— й сокирою роблю негірше.

— І сокирою робите! Ну то вам неабияк поводилося б у Бразілії. Міркуйте: кожному треба хати, а не кожний потрафить сокирою робити.

— Та хіба не було б мені там часу з сокирою бавитися; бо стільки поля треба обробити, то про майстерку ніколи думати.

— А я гадаю не так. За хлібороба легше, ніж за майстра. За ваше майстерство то знайдете десять робітників. А так видите: мати з тисячу моргів поля і лісу, худобицю, то таки щось варто.

Петрові аж очі засвітилися на таку мову. Йому аж у голові закрутилося, коли подумав про тих тисячу моргів, коли він тут має всього лише п'ять вже і з жінчиними.

— Надумайтеся, люди добрі! Лише ані слова нікому про те, що я вам тут казав, бо я не показався б тут більше. Я ще буду тут післязавтра.

Панок поклонився людям, кивнув рукою до корчмаря і вийшов з корчми.

Люди ще лишилися. Вони кивали головами і міркували; аж один каже:

— Ну, як ви, куме Грицю, гадаєте?

— Що ж я знаю, що про це гадати? Воно правда, що у нас біда, а тисячу моргів поля нашому братові — то нечуване багатство; але як до того доїхати? Дуже далеко!

— А ви би хотіли,— обзивається Петро,— щоб тії тисяча моргів сюди до вас примандрували? Ну, нехай би, а де їх покладете? На вербах хіба та на плоті? Хочете мати їх, то треба відважитися; а ні, то облизуйтеся та слинку ковтай.

— Та що він тут за цісаревича балакав?

— Або ви не чули? Хіба це не правда? Ось і покійний брат нашого найяснішого пана їздив також до Мастики чи як там; йому, певно, через те не повелося, що мало мав коло себе русинів, щоби йому вірно служили.

— Ей, добре ж бо, добре цей панок балакав!

— То золоті слова.

— Певно, що золоті! Прошу вас: своя добра хага, своя худобина, своє пасовисько, свої ліси, тисяча моргів або й більше! Чого тобі треба? Ні зекутора, ні податків, ні лісничого! Господи! Ось гаразд!

— А тут що? Я таки справді вчеплюся того панка; нехай дорогу показує до тої Брандзолії: Хоч перед смертю заживу, як ґазда!

— Але бо то треба п'ять літ добре гарувати, казав панок.

— А тут так будете гарувати не п'ять літ, але аж до смерті, що вам очі з голови повилазять.

— Добрий панок, нічого казати!

— Ба! Куме, наш ясний цісаревич кого-будь не пришле; він знає добре, хто до його вірних русинів потрапить. От каже — як то панок говорив?..— їдзте, каже, пжиклічте, каже, моїх вірних русинув, каже...

— Коли так говорить тими самими словами, то, мабуть, не бреше.

Петро згадав, що засидівся, що треба спішити додому. Купив пачку тютюну, сховав за пазуху, вклонився громаді і вийшов з корчми.

Петро задумався. Він не тямив, куди йде. Оповідання панка влізло йому в голову. Повторяв собі кожне слово по кілька разів, аби добре затямити. Кожне слово йому щораз більше подобалося. Вже найлюбіше звучало тисяча моргів, а може, й більше. Ґазда на всю губу!

Прийшов до хати і, не кажучи ні слова, сів на лаві. До нього зараз прибіг хлопчик і став щебетати та розказувати, як то його коник ставав дуба.

Петро й не глянув на дитину; не сказав до хлопчика ні слова, ані його не погладив по голівці, хоч дуже любив дітей і бавився з ними у вільну хвилину. Прийшла і дівчинка й стала видиратися до батька на коліна, але й на неї Петро не звернув уваги. Сидить на лаві і дивиться кудись далеко сумовитими очима.

Дитина трохи йому з колін не впала. Настя скочила і придержала її.

— Чого ти, Петре, якийсь такий незвичайний? Чи не сталося тобі що?

— Нічого мені, от так задумався,— відповідає Петро, начеб зі сну прокинувся, та й мовчить дальше.

Жінка лише зітхнула і стала ладитися до вечері. Петро їв, як за панщину; страва не йшла в рот.

— Щоб ти, Насте, на це сказала, якби ми мали тисячу моргів поля свого з добрим лісом?

— Свят Господи! А тобі що сталося? Хіба морги — то горобці, що їх наловиш? Звідки ж ти візьмеш тисячі моргів? Хіба ж воно що! То тобі ті морги так голову заморочили?

— А до того,— говорить далі Петро, незважаючи на бесіду Насті,— свій гарний товар, коні, свою хату дерев'яну, простору, ясну, що?

Настя почала хреститися. їй стало страшно. Невже ж чоловік збожеволів?

— Господоньку святий! — заголосила жінка.— Пропала ж моя голівонька бідна.

Тепер зміркував Петро, що не так повинен був почати говорити, що без потреби налякав жінку.

— Та цить-бо, жінко, хіба я здурів чи що! Не знати чого налякалась. Я сказав ось так собі. А якби я сказав, що з мене був би якийсь князь або єдинораль, то зараз і плакати? — Погладив Настю попід бороду і сів знову на лаві, Настя тепер заспокоїлася.

— От бачиш, Насте, до села зайшов якийсь панок. Саме був у корчмі, коли я за тютюном зайшов, та розказував людям дива про тую якусь Брандзолію, що то люди до неї мають їхати.

— Та я чула, що ось з Іванівки то півсела вибирається!

— Чув і я; та ось така оказія трапилася все почути. Воно така річ, що варто подумати.

— Хіба ж і ти хочеш туди їхати? А нехай же Господь боронить! Петре, перехрестись та віджени чортову спокусу!

— Та чому ж би ні? Або то люди там не їдуть?

— Ані не думай про те! Я не хочу рухатися звідси. Господи! Та я б кидала рідне село, могили своїх батьків та з тими біднятками волочилася кудись? Аж подумати страшно!

— Та не сердься! Ну, ну, най буде по-твоєму. Та й мені ніяково з села рухатися. Але поговорити про це, то не такий гріх. Бо той панок так цікаво бала-ках, начеб медовим язиком говорив.

— Що ж він таке говорив? — питає цікаво жінка.

— Казав, що то наш иісаревич там є і наших людей до себе кличе, аби йому служили; що кожного везуть кораблем задурно аж на місце; що дають усе, що потрібно, поки свого не доробиться. Там дають поля, скільки хочеш, хоч би і тисячу моргів. Лише поле те таким заросло хабаззям, що, мовляв, одним листком цілу хату вкриєш, що й пошивати не треба. А декуди то й деревина росте висока, страх висока. І везуть тебе, каже, аж на місце задурно. Каже, що п'ять літ треба дуже робити й гарувати, поки того хабаззя не винищиш. А відтак то вже все йде як по маслі. Хата своя добра, пасовиська і лісу, скільки захочеш; поле страх яке урожайне, а податок тобі жодний.

— Аж страшно подумати! Та як воно так, щоб податків жодних не було?

— Бо таки нема. Казав панок, що відтак, як вже чоловік доробиться, то жадають п'ять ринських за морг поля; але поки чоловік ще не має, то йому дають спокій.

— Ну, але ж бо то країна далека!

— Певно, що неблизька.

ТОРГ ЗА ХЛОПСЬКУ ШКІРУ

По виході людей з корчми панок, що стояв за кор-чмаревою стодолою, вернувся задніми дверима до корчми. Аврамко, очевидячки, чекав його, бо нітрохи не здивувався коли побачив панка на порозі.

— Але ж.наговорився — страх,— каже панок, увійшовши до ванькира. Корчмар увійшов за ним і примкнув двері.

— Та бо то й штука дурним хлопам так все гаразд роз'яснити.

— Ба, се мій фах. За те мені платять від штуки. Але ледве чи я тут що зроблю; тут дуже твердий народ.

— Захотіли-сьте! Говорите щойно перший раз та й вже хочете, щоб люди летіли за вами до Бразілії! Погодіть трохи! Воно так зараз не можна. Наш хлоп довго надумується, заки візьметься за діло, але вже як чого хопиться, то його і кліщами не відірвеш.

— А що то за той присадкуватий хлоп, що стояв спереду і так цікаво випитував?

— То тутешній ґазда Петро Рубаха.

— Багач?

— Має п'ять моргів грунту, хату, одну корову і пару конят.

— Ей, то годна штука! Ось таких мені треба.

— Справді? А що вам з нього прийде, як він поїде на колонію?

— На колонію?! — І панок поглянув згірдно на корчмаря.— Хіба таких ведмедів посилається на колонію?

— А де ж?

— На плантації до роботи! За такі штуки береться подвійну нагороду, бо такий силач зробить за двох і від жовтої фебри не так скоро здохне.

— А зой! — каже корчмар. А сам аж радіє, що Петро така дорога штука, бо і йому удасться при тому більше заробити.

— Але ледве чи він дасться намовити,— каже панок по хвилині.— Має ґрунтець, хлоп здоровий, та ще й майстер; то біда його так скоро не візьме.

— Певно, що буде трудно,— каже на те корчмар, хитаючи головою.— Хлоп упертий, а йому і тут поводиться незле. Найліпше буде: лишіть його, а вербуйте інших.

— Тих здохляків я вам дам п'ять за одного. То мій інтерес: транспорт менше коштує, а зробить за двох. Такі штуки треба мені збирати, то собі і запла-

тити порядно скажу. А ви замість відраджувати, ліпше допомагайте мені заманити цього горобчика в сильце.

— То буде тяжко. А я і так не можу дозволити, аби у мене відбувалися такі сходини і вербунки.

— Хіба то і не ваш інтерес у тому.

— Інтерес мій такий, що як вас коли у мене захопить жандарм, то і мене зроблять вашим спільником. Треба вам знати, що староста наказав слідити за всіма американськими агентами.

— А то ж для вас не зиск, що люди сходяться до корчми?

— Сходяться і тепло виносять, бо кожний слухає тільки вас і за горілку забуде. І то ви називаєте інтерес? Прошу вас: не морочте мені голови, бо з того нічого не буде. Я не такий дурний, як ви собі думаєте, і обдурити себе не дам. Дайте мені спокій; я вас не хочу тут більше видіти,— корчмар удавав дуже сердито, бігав по хаті і тільки спльовував.

Панок зараз зміркував, що без потреби проговорився про зиски, які він бере за переселенців, то що корчмар хоче з того також дещо заробити і певно його обдере. А погодитися з ним, виявляється, нелегко. Панок брав платню за кожну душу; але аж тоді, як ця душа доїде на місце. Корчмар, певно, схоче плати зараз, як тільки чоловік вийде з села. А коли б той, за кого би він заплатив, не доїхав до Бразілії,— а за те неважко,— то вже його втрата; бо корчмар, певне, того, що візьме, не схоче вернути. Але панок хотів таки поторгуватися.

— Ні то ні, а я собі десь тут-таки в селі знайду хату та й туди буду людей скликати.

— Ну, ну, кличте! — каже корчмар.— А ви гадаєте, що як я не захочу, то за вами піде хоч один пес, а не то хлоп?

— Чому не піде! Хіба на мене поскаржитесь ста-

|8 800-3

ростві, видасте жандармам? Але тоді будемо оба сидіти; бо я вам прислужився і скажу, що ви були мій спільник, що ми оба умовлялися, як би людей намовляти до Бразілії.

Але корчмар став проти панка, дивився йому просто в очі і посміхався, наче силач над дитиною, що йому грозить п'ястуками.

— Не дуже з вас мудрий агент, коли ви такі дурниці говорите. Ви гадаєте, що я полечу з язиком до шандар-мів або до старости? Пощо? Щоб волочитися по слідствах, щоб де спіткнутися та в діру попасти? То ви такі мудрі, що бачили такого дурного жида. Та я лише хлопам розкажу і забожуся на "приказання", що ви вербуєте тих людей не на колонії на грунт, лише на плантації до роботи у фермерів, що за

кожного вам заплатять як за вола; то не лише ніхто за вами не піде, але ще і вам хлопи так боки вилатають, що ледве чи вийдете звідси живим.

Тепер панок зміркував, що він безсилий супроти проворного корчмаря. Треба було миритись.

— Ну, чого ж бо аж сердитися! Я знаю, що без вас нічого не зроблю; але й ви без мене.не зробите нічого. Бо як я покину інтерес у вашому селі і піду на друге, на десяте, то вже ж ви самі людей до Бразілії не пошлете, бо то не з козою на ярмарок.

— Так то люблю,— каже корчмар; бо йому не хотілось, щоби інтерес розбився.— Говорите, як розумний чоловік. Нащо тут грозити один одному, коли з того пожитку не буде! Ліпше говорим так: що дасте від штуки?

— Від штуки! Або то мені від штуки платять? Міркуйте самі, що за бабу або дитину я не дістаю нічого; бо раз воно хтозна, чи доїде живе на місце, а хоч і доїде, то нема з нього жодного пожитку, хіба годуй. Мені платять лише за хлопів, здорових і робочих, і тю аж тоді, як доїде він на місце.

— То ви, може, хочете, щоб і я з моїм чекав, аж товар заїде на місце? А як заїде, а ви не схочете заплатити, то де я вас буду позивати? А як ви мене переконаєте, що він справді не доїхав?

— Ну, то хочете платні таки зараз?

— Таки зараз. Транспорт з села, а мені гроші на стіл.

— То мені буде кривда. А як транспорт шанда-рі перехоплять або залізниця провалиться, або корабель затопиться? То хто мені зверне?

— То-то-то! Слухайте, не удавайте, що ви того не розумієте. Так, наприклад, я куплю яйця. Не кожне доїде на місце цілим. Ну то що? То я буду шукати тої баби, що в неї купив яйця, аби мені вернула гроші за збите яйце? Я собі тії втрати відбиваю на інших; і так все в гендлі йде.

— Та що мені говорите! Люди — то не яйця; се цілком інша втрата, а то інша.

— То скажіть ви мені, скільки дістаєте за хлопа, як я його завербую?

— П'ять ринських!

— Бігме, неправда! Бо я знаю, що більше. Але най буде п'ять; то мені дасте від кожного хлопа два золотих, а собі візьмете три.

— Бійтеся Бога! То мене хочете розорити хіба?

— Які ви бідні! Правда! Все стільки той хлоп коштує, заки за нього візьмете п'ять ринських! Ви стільки на нього видаєте! Страх! Ха-ха-ха! Дуріть інших, але не мене.

— Ну, опустіть щось!

— Ані крейцера; нема дурних. Слухайте, я міркую, що з нашого села може піти двадцять родин. За кожну ви візьмете, даймо на те, п'ять золотих, хоч я знаю, що берете більше, бо по п'ятдесят золотих,— панок аж підскочив, почувши ті слова.— Крім того, візьмете таку саму платню за парубків, що мають більше

шістнадцяти років. То я правлю навіть замало, по два золотих від хлопа.

— А як і половина не доїде? Бо то дорога дуже прикра.

— А ті парубки безномерні, що ми їх не рахували?

— Отже, як?

— Нехай буде ринський від родини, а власне від хлопа; з того не спущу вже ані крейцера! Як не хочете, то ідіть шукати щастя деінде, а я своїх овечок не дам, бо мені їх таки жаль.

— Оввa! Жалкував вовк вівці! А хіба їм у вас буде легше?

— Певно, що легше! Ви гадаєте, що я нічого не знав би за вашу Бразілію сказати? Аж би волосся на голові стало дубом, а тут йому гірше не буде, як є. А порахуйте, яку то я буду мати ще з того втрату, як стільки людей виїде з села. Подумайте, скільки мені минеться весіль, хрестин, похоронів, а це хіба не значить нічого? Кожний з свого жив і кожний має свій інтерес.

— Ну, яке ж ваше останнє слово?

— Я вже сказав моє останнє слово.

— Нехай буде! Подали собі руки.

— Ось бачите: я навіть за Петра Рубаху не зажадаю подвійний тариф, хоч ви самі сказали, що візьмете за нього дубельт.

— Ага, добре, що-сьте нагадали! Не забудьте за нього, бо то мій найпевніший зарібок.

Посідали побіч, як найліпші приятелі.

Сура поставила, як наказав Аврамко, перед гостя чарку горілки, шабасовий гугель і масло. Панок почав уплітати, аж за вухами тріщало.

СПОКУСА ГІРШЕ ГРІХА

Петрові й його Насті погано спалося. Йому все привиджалося велике ґаздівство, простора хата дерев'яна, ясна і тепла, на дві сторони, при тім міцна комора, стайні, стодола, обороги, шопи, возівня — звичайно, як у ґазди на тисячі моргах поля. А вже він би знав, як собі будинки класти, бо від чого ж він майстер? Він бачив не один будинок. А попівство в Івані вці хто ставив? Розуміється, що підвалини затягнув би на підмурок, бо так безпечніше, і підвалина певніша. Хата стояла б висока, бо не дай, Боже, виливу води, то не підмокне. Спереду буде ґанок, а стовпи то так собі повирізує, що цілий світ буде дивуватись. Правда, що треба кілька літ набідуватись, але потім пан на всю губу — дерева не купи, пасовиська не найми, податків не плати...

Петро перевертався з одного боку на другий, але заснути не міг. Згадав собі ще одно. Таж він уміє садовину щепити і бджоли годувати. Шкода лише, що не допитався того панка, чи в тій Брандзолії бджоли водяться. Шкода! Але напевно водяться бджоли, бо як же би ні? Край теплий, цвіту доволі — то саме на бджолу добре. "Ось-то пасіку заведу, — подумав Петро,— тисячу пнів заведу. В таких лісах то є дикі бджоли, а їх неважко піймати та до вулика, а вулики зроблю новомодні, як у священика в Юнаш-кові. Такі самісінькі зроблю, сто, тисячу, і медом торгуватиму. Меду наварю, то й сусіда буде чим почастувати".

Про це саме думала Настя, але з іншого боку. її лякало велике господарство, на тисячу моргів. Господи! Та як те все обробити, як тому радоньку дати? До такого треба кілька наймитів, а звідчіля їх візьмеш, коли там за людей важко? Та й у лісах таких мешкати невесело, і звірюка, і злий чоловік трапиться. А до сусідів неблизько, звісно, як кожний буде сидіти на тисячі моргах, то хата неблизько від хати. А що найгірше, думала собі Настя, то тая далека дорога — страх як далеко! Певно, треба буде зо дві неділі їхати, та ще з дрібними дітьми.

Біднятоčка можуть в дорозі похворіти. Настя дрижала за своїх діток, бо любила їх дуже. Тож, згадавши тепер таку страховину, не могла вдержати сліз, а ціла та дорога показалася їй страшним пеклом. "Не доведи Господи!" — подумала Настя і стала в душі промовляти молитви.

Заспокоїлась і заснула. Петрові приходило на думку збудити жінку, щоб з нею про це побалакати, але якось не мав відваги. Він знав, що Настя буде перечити тому, бо це звичайна дурна баба, що всього боїться. А тут так любо думати про таке багатство, якого ніхто не видів, не чував.

"Аби не знати що, то поїду, не пожалую рук, а буду паном",— подумав Петро і заснув уже, як перший півень заспівав.

Другої днини повставали обоє пізніше, як звичайно, бо вже був день білий. Корова частенько відзивалася, допоминалася паші. Кури повилазили з-під припічка, шукаючи поживи по хаті, одна стала дзьобати хліб на столі. Діти побудилися, позлазили з постелі і стали забавлятися своїми іграшками.

Петро метнувся до стайні. Побачивши перед собою пару маленьких хлопських коненят і одну коровицю, він лише здвигнув плечима.

"Не знати за чим тут жалкувати! Я в Брандзо-лії не такий товар буду мати, не таку мізерію. Чи варто коло того ходити!" — І він згірдно штовхнув Красулю, що наставила до нього морду. Зробивши, що треба було, коло худоби, вернувся Петро до хати.

Настя поставила на скриню миску і всипала гречаної каші. Петрові якось страва не лізла в рот. "От що бідний чоловік мусить тут їсти! — думав він, посьорбуючи кашу.— А чи дороблюся я коли чого ліпшого? Ого! Вже-то доробишся на п'ятьох моргах!"

Сиділи за їдою мовчки. Настя догадалася, над чим Петро задумався, і їй стало страшно.

— Чи ти, Петре, все ще думаєш про ту прокляту Брандзолію, чи що?

— Думаю, бо варто подумати. От гляди, як ми тут бідуємо, а чи доробимося чогось ліпшого коли? Ого!

— Петре, Петре! Є ще бідніші від нас. Або то нам так дуже зле? Маємо, правда, тільки п'ять моргів, але тобі ще зо три прийде по татові, то буде вісім, щось заробиш сокирою, та й так помаленьку доробимося. Ось диви. У нас тільки п'ять моргів, а є і пара конят добрих, і коровиця, і такі статки, яких нема у тих, що мають по десять моргів. А, правду кажучи, ми ще не знали передновку, все доховується трошки збіжжя до нового, і молоко є, і масло,— та чого ж нам більше треба?

— Твоя правда, жінко. Але на те все треба працювати від ранку до ночі. А подумай, що при такій самій праці можна стати за п'ять літ паном, що й на нашого дідича не подивлюся.

— А я таки кажу: вибий собі ото панство з голови та оставаймося тут, де нам доля призначила.

Петро замовк, бо годі було з жінкою сперечатися. Знав, що її правда, але гадав, що колись може бути його правда. Вірив твердо, що при добрій волі і витривалій праці можна в Бразілії далеко більше заробити і багачем стати.

Недовго тривала ця мовчанка, як до хати увійшов Аврамко.

Настя злякалася, бо це не був їх частенький гість. Вони з ним не заходили ні в які діла, тож чого йому тепер було треба?

— Дай, Боже, доброго дня,— каже Аврамко, ввійшовши до хати.

— Дай, Боже, і вам. А чого вам так рано треба від нас? — питає Настя.

— Нічого мені не треба,— відповідає Аврамко.— От так ішов попри вашу хату та й зайшов "добрий день" вам сказати, хіба не можна?

— Ми добрих людей з хати не виганяємо.

— Знаєте що? — Аврамко сідає на лаву.— З Іванів-ки дідич спроваджує якогось дуже доброго майстра, який там будинки у себе ставив чи що. Кажуть, що то такий майстер, що двадцять разів в одне місце сокирою рубне. Він звідкись аж з Мазурів, і кажуть, що він осяде на панському.

— Хіба це правда? — каже Петро.— Та ж недавно присилав пан до мене, щоб згодитися на будову стодоли і стайні. Казав, що лише повернеться зі Львова, то зараз зробимо угоду.

— Ну, не знаю, а я так чув. І то кажуть, що власне у Львові пан такого майстра розпитав. Але якби воно правда, то таки ваша кривда, Петре. Той зарібок належав би вам по правді, а не якомусь там мазурові. До чого воно далі дійде! Що ті пани ге виробляють! Є свої майстри, добрі майстри, а вони спроваджують якихось заволок. Ну-ну, і то має бути людям добре! Нарікають на жидів, а бігме, що жид так би не зробив, як ось цей пан робить.

Аврамко удавав дуже розгніваного, начеб йому страх яку кривду заподіяно. Кидався, ходив по хаті, плював на всі боки, кляв по-своєму, а відтак, присівши знов на лаві, каже:

— І нині чудуватися, що люди продають своє та тікають за море до Бразілії? Я ні трохи не дивуюся, бо, бігме, я би сам так зробив. А тоді пани понюхають, чим пахне, як доведеться закотити рукави і братися самим за коси і серпи.

— Не бійтеся, пан собі даст раду, як не стане наших, то знову спровадить мазурів.

— Ой, бігме, що тої дурниці не зробить. То одне діло — один мазур,— а друге — більше. То непевний народ і не дасть собі на носі фати, як наші терпеливі русини. Знаєте, що мазури годні і сокирою зарубати, коли їм хто дошкулить? Ого-го! Я тих людей знаю, як при колії робили. То страшний народ, і пани їх бояться, як вогню.

— Ніби за морем нема біди, тільки у нас! — відзивається Настя, що дотепер поралася біля печі.

— Біда є всюди, Насте, але є біда більша й менша. А вже нема ніде такої, як у нас. Що то казати — за морем! Хотів би я там бути... ой вей!

— То їдьте, коли там так добре!

— їдьте? А знаєте, кому там добре. Хліборобові. Якби я умів коло поля робити, то би тут не сидів одного дня, аби-м так здоровий був. Та що ж я зроблю, коли ні коси, ні ціпа в руки не візьму, бо й сили у мене на те нема. Але у вас інша справа. Ви чоловік, нівроку, сильний, здоровий, а який майстер на цілий повіт! У вас робота аж горить у руках, як-то кажуть. Що б я дав, якби був на вашому місці.

— Що не говоріть,— перебила Настя,— а ми таки не гадаємо йти.

— Або я вам кажу йти? А я що з того матиму? Я тільки кажу, що тут зле для людей і ще гірше буде.

— Як зле, то через вас, корчмарів, вся біда,— каже Настя,— ви розпоюєте народ і останній крейцер тягнете з нього на горівку.

— Говорите, Насте, як мала дитина. Ану скажіть і забожіться: багато у вас витягнув крейцерів за горівку? А чи ви через те багаті стали? А

видите, що не я тому винен! А тепер ще як вам всадять під бік майстра мазура, то й того не буде. Треба буде сокиру покинути, а взятися за серп, а з того на п'яти моргах дуже скупо прийдеться жити. Бувайте здорові!

Аврамко вибіг з хати, як би його з фузії вистрілили. Остались Петро і Настя.

Петрові страх як стало досадно, що якийсь там зайда вирвав йому такий певний зарібок з рук.

"Чи я зле роблю, чи, може, великої плати вимагаю, чого ж від мене хочуть? — подумав Петро.— Ось плюну на все і поїду з села. Я їм покажу, що я годен зробити, аби тільки у мене землі було досить".

Тої днини не йшла робота в лад. Петро не говорить ні до кого ні слова, ходить задуманий.

Перед вечором не витерпів і, не кажучи жінці ні слова, забіг до корчми. Йому страх як хотілось здибатися з панком, що вчора розказував про ті щасливі краї.

Коли прийшов до корчми, застав знову панка за столом, а довкола нього чимало господарів, що слухали уважно його оповідання.

Тепер Петро висунувся попереду усіх, а панок звернув зараз на нього своє око і просив його сісти біля себе.

Розпочалися знову розмови про тую дорогу, про Бразілію, про тамтешній гаразд.

Розуміється, що повторялися запитання і відповіді, бо кожний хотів знати докладно, як воно є.

Вкінці запитав Петро панка так:

— Чи ви там, пане, були, що ви так розказуєте, як з книжки? Хіба ви бачили на власні очі ясного цісаревича?

— Ото раз! Як же ж би я міг таке говорити, коли б того всього не бачив? Я уже возив один транспорт наших людей, розмістив їх на місці і вертаю назад.

— Забожіться! — каже Петро.

— Присягаю вам, аби моя жінка, мої діти так здорові були, аби-м так до Бразілії не доїхав, аби мене море затопило, коли брешу...

— Заходьте завтра до мене, я ваш,— каже понуро Петро.

Вклонився громаді і пішов додому.

— А що ж ви, люди, на те? — питає панок громади.

— Коли Петро не боїться, то й я поїду,— каже один.

— І я, і я! — закричало кілька голосів. Панок потирав руки з утіхи, а Аврамко пихкав завзято люлькою і звивав космики своєї бороди на палець, а це означало, що він глибоко задумався.

МЕДОВИЙ ЯЗИК ЛІЗЕ ДО ХАТИ

— Знаєш, Насте,— каже Петро, входячи до хати,— нехай діється що хоче, а ми поїдемо до Бразілії.

Настя не відповіла нічого. Мов обухом у голову вдарило від тих слів. Здавалось їй, що стоїть над чорною прірвою, і туди її тягне якась незборима сила.

Настя зібрала всі свої сили, щоб стати проти такого нещастя. Але для своєї оборони не мала нічого, крім рясних гарячих сліз. Припала до своїх дітей, стала їх цілувати, пригортати, дрібними слізьми умивати.

— Пропали ми всі, мої дітоньки. Бодай я була вас на світ не родила!..

— Та бо ти, Насте, мала б розум! То ж не дурний, щоб діла не розумів. Може бути, що я не в силі тобі так усе розказати про ту Бразілію, але зажди, завтра прийде цей панок, то він тобі усе розкаже як слід.

— А бодай йому було дороги не стало, тому якомусь панкові, заки він на нашу загибель приплівся до села! Отямся, чоловіче, бо пропадемо марно! — І Настя стала голосити, як за умерлим.

Отже, за одну добу з такої любої хати, де досі мешкало благословення, любов між чоловіком і жінкою, любов до діточок, де стільки літ не чулось поганого слова,— тепер плач, нарікання, суперечка, незгода.

За тих вісім літ, як Петро з Настею одружені, довгі зимові вечори отак було сходили: Настя шила дещо або пряла, а Петро вирізував ложки, стругав лопати і коцюби або плів посторонки. За роботою Настя співала пісеньки, а часом до них зайде сусідка та й так тихо та весело пливли дні за днями.

Ще позавчора зайшла до них юрба дівчат і парубків, щоб навчитися від Насті одної весільної пісні, якої ніхто в селі не знав. Було при тім жартів та сміху доволі. Петро нібито сердився, казав дівчатам, що як собі не підуть зараз додому, то їх усіх обцілує. І справді, схопив одну

дівчину і став цілувати. Дівчата сховались за Настею, а вона ніби стала сердитись на чоловіка.

Так було позавчора, а нині?

Петро сидить на запічку і завзято мовчить, покурюючи люльку. Настя закрила лице долонями над скринею і плаче. Діточки, ці безжурні квіточки, замовкли й собі. Не щебечуть, як звичайно, заки полягають спати. Вони не розуміють того всього, а дивуються, чому то тато і мама такі якісь незвичайні.

В цілій хаті мертвота. Ніхто і про вечерю не думає.

Настя встала з свого місця, взяла дітей, поставила перед образами на коліна і стала промовляти молитву. 1 вони молилась гаряче, а по словах: "ізбави нас от лукавого" Настя заплакала, як мала дитина.

Лягли спати, але знову не спалося. Настя думає про ту лиху долю, яка їх неминуче жде. Петро уявляє собі світлі часи, коли він стане ґаздою на всю губу, що й не погляне на того дідича з Іванівки, що йому таку роботу забрав з-перед носа! О! Ця робота його найбільше гризе. Мав би її на ціле літо, був би певно заробив зо сто золотих, а так усе пропаде. Проклятющі люди, нехай їх! "Але я їм покажу, чортовим панам, і коли захочу, то за кілька літ таких панів за халяву заткну, ось що!"

Тим часом Настя міркувала, як би відвернути нещастя. Не мала надії на власні сили. Коли їм люди не допоможуть, то вона напевне пропаде. Не було у неї ні тата, ні мами, була кругла сирота. Може, батько Петрів відмовить його від того, а може, його мати якимсь чином відговорить, та, може, Господь змилосердиться і пошле йому ліпший розум. Настя рішилася другої днини йти до свекра та до єгомостя і благати їх допомогти. Та ще не стямилася гаразд, очей ще не промила, як до хати увійшов знайомий уже нам панок, агент американський. Він привітався по-християнськи, подав руку Петрові, кивнув головою Насті і присів на

лаві. В Насті серце закололо, коли побачила в хаті того душогуба, як вона цього панка називала. Панок почав:

— Ну що, ґаздине, будемо робити? Чоловік вам, певно, вже говорив, га?

Настя мала велику охоту шпурнути йому в голову горшком, що тримала в руках, але не обізвалася.

— Ов, щось ваша ґаздиня не потягає за Бразі-лією,— каже панок до Петра.— Шкода! Якби я був знав, що з того нічого не вийде, то б сюди не заходив.

— Чому не має бути? — каже Петро.

— А ось ґаздиня не хоче, а коли жінка не хоче, то вже чоловік мусить піти в кут з своєю бесідою.

— Аби-сте знали, що того не буде, бо я не хочу!

— А я хочу, і буде,— гримнув Петро і вдарив кулаком об скриню.

Настя ще ніколи не бачила свого чоловіка таким лютим і не чула таких слів супроти себе. Не раз вони сперечалися про те або се, бо годі інакше між людьми, але все говорили так-сяк, лагідно і спокійно, аж поки не ставало ясно, на чиєму боці правда. Тепер Настя аж задрижала від такого страшного крику. Вона знала, що це той проклятий диявол так навмисне роздратував чоловіка, бо якби не те, Петро ніколи б так не затявся. Вона зрозуміла, що нічого тепер перечити, бо Петро завзятий чоловік, і треба перед ним поступитися, а то хто знає, до чого могло б дійти.

Закинула хустку на себе і вибігла з хати, лишаючи чоловіка з диявольським панком. Вона бігла, важко дихаючи, просто до хати свекра.

— Ой, татусеньку рідненький, рятуйте нас! — більше не в силі була промовити.

Старий гадав, що у Петра хто занедужав або яке інше сталося нещастя.

— А що там сталося?

— Та до Петра щось приступило, якісь заволоки його причарували, він хоче йти до Брандзолії, чи десь геть за море.

— О-о-о! А йому що до голови прийшло? — каже старий.— Не журись, доню, ми його уговоримо, розважимо, то й не поїде. Сідай трохи!

— Ой татусю, не сяду, ще побіжу до єгомостя, може, що поможуть. Оставайтеся, здорові!

Коли Настя вийшла з хати, старий каже:

— Що Петрові могло статися? Ведеться йому добре, ще й по мені дістане. Що йому влізло в голову?

Настя здибала панотця, коли виходив з церкви.

— Слава Йсу!

— Слава навіки! Що там, Насте, скажете?

— Єгомость, рятуйте, мене, бо пропадемо з дрібними діточками,— говорила Настя крізь сльози, цілуючи священика в руку.

— Говори, що сталося?

— Та тому моєму Петрові щось влізло в голову: хоче конче йти до тої якоїсь Брандзолії. Господи! Пропали ж ми, пропали!

— Та що ж я на то пораджу? Він не малолітній, і я його затримати не маю права. Але буду його відраджувати, може, мене послухає. Скажи йому, аби до мене прийшов, бо я маю до нього діло. Або ні, не кажи нічого. Він і так мусить зайти до мене по метрику, то я його відраджу.

— Ой, єгомость, може, вже тоді запізно буде, як він прийде по метрику, то би треба чимскоріше. От тепер сидить там той нелюд-панок, що його збаламутив. Єгомость, ходіть тепер, будьте ласкаві, повік вам того не забуду...

— Та вже коли так, то ходім!

Заки Настя була у свекра та у священика, панок мав час наговоритися з Петром доволі.

— Ви твердий чоловік, господарю, таких то я люблю. Годі в усім жінки слухати, а особливо в таких важливих справах. Звичайно, жінці страшно вилазити з-під теплої перини, не то пускатися в таку дорогу, але, видите, мені здається, ваша жінка побігла до когось у село. Певно, стане помочі благати проти вас, ну, та й мені здається, що уступите. Прийдуть тато, мама, кум, брат, а може, і піп, як стануть розраджувати, то чоловік зм'якне, як віск, і далі залишиться в тім ярмі, яке тягне. Я це знаю. Не во гнів вам кажучи, я це не проти вас говорю, але так буває.

— Е! Що тут багато говорити! Так буде, як я хочу. Або то яке діло священикові або кому до тої справи мішатися?

— Є діло, є! — каже панок, усміхаючись злобно.— Чому би ні? І легко це зрозуміти. Ось дивіться: коли б усі люди вийшли з села, то що піп буде робити? А хоч і один вийде, то йому зараз гірше. Минуться одні, другі хрестини, похоронець — ну, бо всі люди умирати мусять,— поминочки, Служба Божа одна, друга...

Такі диявольські підшепти щораз більше припадали до серця Петрові. Він рішився нізащо не відступа-тися від свого наміру і конче вибратися до Бразілії.

— Ось вам моя рука, що не візьму слова назад.

— Коли так, то дайте жмені задаток на шифкарту, а ви старайтеся про пашпорт.

— Скільки?

— Десять золотих. Коли приїдете над море і зголоситеся на корабель, то вам тую десятку звернуть. Бо то є так: як я вас зголошу, то вже місце для вас буде призначене. Якби ви не приїхали, то вони б мали втрату, бо ледве чи знайдуть так скоро пасажира на ваше місце. Розумієте?

— Розумію.

— А тепер зробіть порядок з вашим маєтком. Я вам раджу продати все. За те купіть кілька добрих сокир, пилу і все, що майстрові потрібно, бо те все там дуже дороге,— що правда то правда, я не хочу ні в чому вас обдурювати, аби-сте мене не проклинали відтак.

— Буду вас у всьому слухати та й зараз пошукаю купця на грунт. Не знати лише, коли треба буде вибиратися, чи ще довго?

— Певно, аж з весною поїдемо. Отже, спішити так дуже нема чого, ліпше почекати, аби добру ціну взяти.

Панок вийшов і завернув просто до Аврамка, а Петро лишився в хаті.

Та коли роздумав на самоті, на що зважився, то лячно стало. Не знав, чи ще хтось в селі поїде, а так самому ніяково. Вже йому і жаль стало, що так поквапився та дав слово, а звертатися було би стидно.

Так його застала Настя, вернувшись від панотця. Вона мала ще заплакані очі, коли знімала з себе хустку і вішала на жердку коло постелі.

Петро здогадався, що Настя кудись бігала.

— А ти куди ходила? — питає жінку грізно, начебто вона була тому всьому виною.

— Ой, чи я вже знаю, куди ходила. Я сама не знаю, що зі мною робиться. Нещаслива моя година!

— Питаюся, де ти ходила?

— Ходила до єгомостя, аби мені яку радоньку дав, бо вже мені прийде загибель.

— То ти гадала, що як він мене обмолитває, то я від свого зречуся? А коли вони такі мудрі, то чому не постараються, аби бідному народові було ліпше жити?

— А хіба ж вони тому що винні, як людям зле? Що ти, Петро, говориш?

— Мовчи! Так буде, як я схочу. А ти мені ніде не ходи, і з хати не винось, що тут говориться, бо випарю, бігме, випарю!

Настя стала плакати. То перший раз грозив їй чоловік побоями, перший раз з того часу, як побралися.

В ту мить відчинилися деері і до хати ввійшов священик:

— Слава Йсу!

— Слава навіки! — відповіла Настя, а Петро ледве щось забурмотів під носом і навіть не встав, щоб привітатися.

— Що ви, Петре, задумуєте робити? Гей! Згляньтеся на Бога і не робіть гріха.

— Або ж це гріх їхати в чужу землю хліба дороблятися? Перший раз чую. А що ж я тут буду робити? На п'ятьох моргах поля чого дороблюся? Буду тим, чим є, а по моїй смерті мої діти будуть ще бідніші від мене, бо кожне з них достане лише по пів-третини. Ось що: біда ззаду, біда і спереду. Там певно більше не буду працювати, як тут, а дороблюся чогось більше.

— І не жаль вам покидати рідної землі, що вас досі живила?

— Певно, що буде жаль, але що робити? Земля є всюди — і тут, і там, лише що тут нам усім зле. Тут тиснуть, мучать, давлять податками, зарібку нема, а коли є, то дають заволокам зі світу. А поради ні помочі ніде. Та нехай усе пропадає, а я піду в світ за очі.

— То, мій сину, розпука з вас говорить, заспокойтеся, розважте добре! Не жаль вам буде за нашою руською церквою?

— Я вже, прошу єгомостя, тую річ розважив на всі боки. І вже три ночі над тим думаю, а все-таки виходить так, що тут нічого не висидиш. А вступишся, то бодай тому, хто лишиться, буде просторніше.

— То ви не послухаєте моїх слів?

— Дякувати єгомостеві, що трудилися, але я вже знаю, що маю робити, і від того не відступлю.

— Нехай вам Бог дасть ліпший розум! Будьте здорові.

— Ідіть, здорові.

Священик вийшов. Він побачив, що чоловік упертий і нічого з ним не вдієш. Жаль йому стало людей, що йдуть на очевидну згубу. Але водночас зміркував, що тут бушують уже інші сили, приховані і хитрі, а проти таких сил нічого не вдіє найприхильніша і найрозумніша рада. Пригадав собі, скільки то разів той або цей приходив за порадою в біді. Діставши раду якнайліпшу, дякував, благословив, але зараз же йшов просто до Аврамка порадитись ще і його. І послухав... Аврам-ка! Хоч вийшло якнайгірше, все ж таки зробив так само й другий раз, і десятий — і він, і другий... Така вже нещасна вдача нашого селянина. З такими сумними та болючими гадками йшов священик поволі додому.

Настя бачила, що пропала остання її надія на порятунок, що чоловіка ніхто вже не переробить, та й що доведеться з дрібними дітьми покидати все і йти на край світу в незнану країну. Вона стала голосити і розбиватися, як за умерлим. За той час Петро мовчав завзято, начеб того всього не чув.

Настя упала перед чоловіком на коліна і склала руки, як до молитви.

— Петре, Петре, згляньсяна мій плач та вислухай мої просьби! Не покидай рідної землі, бо справді доведеться загинути в чужині з дрібними діточками.

— Не плач, Насте, не заводь, бо це нікому не потрібне. Я вже раз сказав, що поїдемо, та й годі. Годі тут собі віку занапащувати. Вже я знаю, що роблю. Тут я вічним слугою, а там буду паном на всю губу. Вони будуть за мною жалкувати, не я за ними...

Петро встав і обняв Настю.

— Не плач, моє серденько! Я ж моїх дітей не менше люблю, як ти, і добра їм бажаю. Правда, трохи буде важко покидати рідне село, але з часом привикнемо. А вже якби сюди вертати, то хіба великими багачами.

Настя якось заспокоїлася, перестала плакати і пригорнулась до свого чоловіка.

АВРАМКО ПРИЯТЕЛЬ ПЕТРОВІ

Панок зараз повідомив Аврамка, що Петро дав йому слово. Корчмар аж руки потирав з радощів. Він знав, що на слово в Петра твердо, але знав також, що за прикладом Петра піде половина села. Але йому про щось інше йшлося: люди будуть випродуватися, так це буде раз гешефт! Отже, задумав передусім не випустити з рук Петрового грунту, хоч би й заплатити добре на початок. Хоч би мав втратитися на Петровому грунті, то він собі вдесятеро відіб'є на інших. Якби тільки зробити початок! Отже, не відкладаючи довго, пішов зараз до Петра.

— Добрий день, Петре! Ну, що у вас чувати?

— От що чувати! Вибираємося в світ за очі, нехай би і не ліпше, то бодай інше.

— Ай, вай! Як мені жаль за вами! Тут у селі так вас треба, вас і війтом збиралися вибрати. Гей! Гей! Свої люди, замість допомогти доброму чоловікові, топлять його. Он той пан з Іванівки, бодай йому загибель! Він мазурів спроваджує, а свої люди, майстри добрі, мусять утікати з села! Слухайте, Петре, може, ви ще роздумаєте й не поїдете?

— Я два рази не думаю Сказав раз, що поїду, то й поїду.

— Ну, а що буде з вашим грунтом?..

— Продам!

— Гм! Може, купця так не буде зараз під руками. Знаєте, тепер тяжкий час.

— То продам за що-небудь, аби лише на дорогу вистачило.

— А що за ваш грунт геть з загородом собі рахуєте?

— Морг фунту по сто п'ятдесят золотих, за обійстя з хатою двісті золотих. То буде разом: за п'ять моргів сімсот п'ятдесят, а двісті — то дев'ятсот п'ятдесят золотих.

— Стільки не схоче ніхто вам дати. Знаєте, жид не квапиться фунт купувати, бо то не ґешефт, а хлоп купив би, аж облизується, але не має фошей, то трудно буде! Але я би вам одне порадив, і так по-прия-тельськи. Я візьму ваш грунт і хату і виплачу вам .дев'ятсот п'ятдесят золотих, але ви забожитеся

мені, що через п'ять літ назад собі за ті гроші відкупите.

Петро подумав хвилину, бо не вірив своїм вухам. Вартість фунту подав він навгад, от як звичайно подає ціну той, хто продає, але був би з

охотою прийняв і половину. А тут приходить до хати приятель і так відразу пристає на першу ціну.

— Хіба ви, Аврамку, правду говорите?

— Видите, Петре, що ви самі не вірите у вартість свого грунту, я і сам бачу, що похопився. Але я свого слова не беру назад. Нехай буде дев'ятсот п'ятдесят золотих. Тільки, бійтеся Бога, хоч нікому не кажіть, що я так дорого плачу. А коли йдемо до контракту?

— Коли хочете, хоч би з неділі.

— Най буде і так. Але прошу вас, не забувайте, що ви маєте собі за п'ять літ той фунт відкупити від мене, а то мені була би кривда, дуже велика кривда, ай, вай! Ви самі видите, що воно стільки не варто. Ну, але я знаю, що вам тепер крейцера потрібно на дорогу, ну, й помогти вам хочу, бо, бігме, Петре, що я ваш дуже щирий приятель. Коби-сте знали, як мене серце боліло, як я довідався, що той нелюд з Іванівки вас покинув і спровадив мазура до будови стайні, то я аж заплакав, як маленька дитина,— аби-м так здоровий був, аби-сте так щасливо до Бразілії заїхали!

— Та вже я того виджу, що ви мені щирий чоловік, най вам за то Бог заплатить.

Петро стиснув Авраамові руку.

Аврамко вже з порога вернувся, нібито обтирав сльози рукавом, та й каже:

— Петре, я би вам дав ще одну приятельську раду. Ви хоч чоловік розумний, але в таку далеку дорогу пускатися не варто самому, ліпше було б, якби вас їхало більше людей. Чим більше, тим ліпше. Все вони вас виберуть своїм ватажком, то й їм, і вам буде ліпше.

— Та звідки ж я людей наберу?

— Звідки? Таки з нашого села. Ой, ой! Чи то одному схочеться попробувати за морем щастя, коли такий розумний чоловік їде, як ви? Та бувайте здорові, мені пора.

Аврамко вийшов від Пефа, аж руки потирав з радості, що так добре вдалося йому хлопа заманити. Правда, що за поле обіцяв більше, ніж воно варте, ну, але за птаха більше платиться, коли хочуть його вжити за приманку для інших птахів.

Аврамко здибав по дорозі одного чоловіка і страх як ним утішився. Був це господар Мартин, його ціле село називало Довгоязиким за те, що не вдержав нічого за зубами. Казали люди, що коли б Мартин знав якусь новину, а не мав її кому сказати, то або захворів би на смерть, або таки перед вербою виговорив би.

Аврамко знав, коли Мартинові скаже, що Петро вибирається до Бразілії, то ліпше, чим би пустив у газети,— за одну добу буде знати про це ціле село.

Аврамко, наближаючись до Мартина, удавав дуже сумного і задуманого. Йшов так, що трохи не чолом-кнувся з Мартином.

— Ов! Аврамку, а ви що так ідете, мовби вас заступило?

— Ой, вай, вибачте мені, Мартине! Я такий зажурений, що трохи не вмру. Вже хіба кінець світу буде!

— А це що таке?

— Не можу вам сказати, бо й сам боюся того слова: сам собі не хочу вірити, щоб воно було правда.

— Та говоріть! що таке! — зацікавлювався Мартин.

— А не скажете нікому?

— А де ж би я! Присягну, що ні! Я не такий.

— Ну, я знаю, що не такий ви. То скажу вам під великим секретом, що Петро Рубаха вибирається до Бразілії і все продає.

— Але?! Господи! Що ви кажете?

— Так, так, лише, бійтеся Бога, не кажіть нікому в селі, бо за Петром готово півсела поїхати, а що би я тоді робив?

— Ого! Від мене ніхто того не довідається.

— Ви би мене знищили!

Мартин аж душився з радості, що довідався таку славну новину, а ще більше тим, що корчмареві наробить такого збитка.

Заки Аврамко дійшов до корчми, то вже четвертина села знала про те, що Петро Рубаха вибирається за море.

Люди з того дуже дивувалися, бо знали, що Петрові біда так дуже не допікає. А далі другий та десятий стали міркувати над тим, що воно не конче мусить бути так небезпечно їхати до тої Брандзолії, коли такі люди, як Петро, не бояться їхати. Видно, що там мусить бути ліпше. А чому ж би одному або другому не спробувати щастя? Ану-те розпитати б ліпше!

Стали по одному, по двоє заходити до Аврамка питати, чи це правда. Аврамко спершу викручувався, що нічого не знає. Та коли людей

опанувала кор-тячка, порозповідав їм на вухо і під великим секретом те, що вже всі знали. Щодо того, як би до Бразілії дістатися, Аврамко вказував на панка, що за кілька днів мав вернутися з Іванівки.

ПОШЕСТЬ ЕМІГРАЦІЙНА

Панок не шкодував медового свого язика і розказував такі чудасії про Бразілію, що хоч сядь та плач з радості.

Люди кинулись за паспортами, поскладали панкові по десятці на шифкарту і стали спішно збиратися в дорогу. Староста не хотів паспортів видавати, відмовляв, грозив, але те все не помагало. Люди затялися: поїдемо та й поїдемо. Священик говорив щонеділі в церкві, яке то пекло в Бразілії, але ніхто його не слухав, а той, що слухав, йому не вірив.

— От говорить собі, бо йому староста так наказав.

Люди стали випродувати все, але з тим нелегка була справа. Небагато було в селі таких, що мали покладні гроші, небагато було таких, що мали де позичити на купівлю грунту, а найбільше було таких, що, мовляв, купив би, та дрібних дасть Бог!

Через те ціна фунту спала, бо всі "бразілійці" хотіли продавати, а не було кому купувати.

Спочатку зарікалися, що будуть продавати лише своїм людям, але коли стало ясно, що свої не мають за що купувати, то таки звернулися до корчмаря. Ав-рамко, розуміється, не хотів, відмовлявся, присягався, що не має крейцера, але вкінці таки дався упросити, позакуплював грунти запівдарма. Та хоч Петрові заплатив тисячку без п'ятдесятки, то таки гешефт зробив неабиякий. Поїхали до нотаря, попідписували контракти. Корчмар виплачував гроші, причому не забував, розуміється,

собі відшибнути, що лише хто завинив йому коли-небудь. Люди були раді, а Аврамко потирав руки.

Петро, вернувши від нотаря, став оглядатися за купцями на решту своєї мізерії: коні, корову і інше. Найтяжче було з коровою Хотів купити різник на заріз. Та Настя і діти як стали заводити за Красу-лею, що їх стільки років годувала молоком, а тепер так жалібно дивилася на них, мовби просилася: "Не дайте мене", то й Петро передумав. Він з досадою відправив різника, а далі каже:

— Ну, то беріть собі з собою до Бразілії!

Коні купив брат Петрів — Максим, на корову нагодився таки господар. А Настя хоч з жалем, з плачем лишила Красулю, все ж таки бодай була спокійна, що корова не йде на заріз.

Так пішла й остання мізерія. Попродали і віз, і плуг, навіть і кожухи, бо в таких краях не буде їх потрібно.

Не треба й казати, що нікого не бралася ніяка робота. Всяке думало лише про дорогу та про нове щастя в новій, далекій країні.

А таки не можна сказати, що весело жилося нашим бразілійцям. Всякому ставало якось сумно, коли подумав, що позбувся прадідівської землиці, якось нудно, що вже й нема якоїсь роботи, якось лячно, що прийдеться забиратися раз назавжди в далеку незнану країну за море, і то тим страшніше, нудніше, сумніше ставало, чим ближча була хвилина від'їзду.

Надійшли радісні Великодні свята. Але й вони ні разу не розвеселили наших бразілійців. Вітали великий празник якимсь незнаним досі смутком.

Ожила земля. Стопилися сніги, з землі стала вибиватися зелена травиця, дерева попускали бруньки, а далі і зазеленіли. Заспівав під небесами жайворонок, а наші бразілійці ходять собі сумні, невеселі. Нічого їм робити. Свого нема вже. Батьківська землиця пішла в чужі руки, а на чужім якось не хочеться робити. Хіба потішаються надією тої незнайомої долі, що їм так гарно змалював зайшлий панок, та й уявляють собі, як хто може, якими то достатками вони заживуть за морем. Але таки не одному гаряча сльоза виступила з ока, коли, вернувши на Великдень з церкви, згадав собі, що то вже останній раз був на такім святі в своїй церкві, коли не застав на своєму столі такої паски, як у інших людей. Вітаючись з сусідами: "Дай, Боже, щасливого другого року",— заминався на слові. А як то буде на другий рік? А хто його дочекає? А де то спочинуть його кості? Чи в святій землі, чи, може, на дні моря.

А вже ж хіба найбільше зі всіх побивалася Настя. Вона мала дуже чутливе серце, любила дуже своїх діточок, любила свою батьківську землицю, свою убогу хатчину, де пережила стільки веселих хвилин, хоч не в достатках, не в багатстві, але в спокої, в л'юбові, серед благословення людського. І Насті від плачу аж очі почервоніли. Вже і сліз не стало. Вона охкає тяженько, хлипає та руки ломить, а сумна-сумна, як та темна осіння нічка. Ні до кого вже і слова не може промовити. Нема в неї ні батька, ні матері, нема з ким попрощатися, хіба з могилками, що на цвинтарі під березою...

ПОХОРОН живих

Хто виїздив з рідного села, та так, що не знає, чи вернеться, той уже собі уявив, що діялося в Мохна-тівці, коли надійшли шифкарти для емігрантів. Першим прийшов з цією новиною панок. Він скликав до корчми "своїх людей" і оповістив їм, що пора в дорогу, бо вже прийшли шифкарти.

Люди заворушились, як мурахи, коли їх хто патиком порухає. У кожного защеміло серце при згадці, що таки воно не сон, лише справді

треба покидати рідне село. Умовилися з панком так, що в найближчий четвер мають виїздити. До того дня кожний упорядкує свої справи — та й у дорогу. Вся середа пройшла у прощанні. Сходилися сусіди, ходили і до сусідів, охкали, плакали, прощалися. Петро пішов до панотця і найняв від усіх Службу Божу на щасливу дорогу.

Надійшов четвер, останній в рідному селі. Люди прокинулись, як тільки на світ стало займатися. Не одному снилося тої останньої ночі, що оре батьківську землю, яка його стільки літ годувала, що порається коло своєї загороди. Та коли прокинувся і згадав, що це останній ранок будить його в своїй хаті, то морозом обняло тіло так, начеб його мали вішати.

Ударили в дзвони. Народ спішив з усіх кінців села до церкви. В хаті позалишалися хіба каліки, старці та дрібні діти. А вже емігранти з'явилися всі. В церкві залягла гробова тиша. Нічого не чути, крім охкання, тяжких стогонів і тихого плачу. Не дивно: це востаннє вони сюди прийшли. Тут хрестилися, тут вінчалися, тут виливали свої серця в молитві, тут шукали потіхи, тут надіялись одержати останнє благословення в далеку вічну дорогу. А тепер приходиться навіки прощатися з тими дорогими серцю місцями. Знайомий їм добре кожний куточок, кожний образок, г

а те все тепер треба лишати і вибиратись у далеку, дуже далеку дорогу, в незначну країну, між чужих людей. Не було ж за чим плакати?

По службі панотець промовив до громади кілька гарячих слів на прощання і поблагословив їх у далеку дорогу.

Громада заридала на весь голос так, що вже ніхто не чув останніх слів священика.

Тепер виринули всі, мов та бистра вода, на цвинтар. Ніхто їм того не казав, однак кожне чуло потребу попрощатися іще з могилками батьків,

настільки щасливіших, що їм довелося зложити кістки в рідній землі. Боже! Що тут плачу, голосного ридання! Усе, що жило, припало до якоїсь могилки, поросло зеленою травою, прилинуло грудьми до тої землиці, що вкрила дорогі останки, цілує тую землю востаннє і плаче. Та хоч їм того ніхто не казав, кожне бере грудку землиці святої, зав'язує в шматинку і ховає, немов дорогоцінності. Це на дорогу пам'ятку, на спомин, це для того, аби не втратили зв'язку з рідною країною, з батьківською землицею... Коли вже лягти на чужині, так бодай грудку рідної землі мати на своїх грудях, то легше лежатиметься, бо своя земля'не давить так, як чужа.

Тепер усі вернули до села. Зібралася ціла громада на майдані перед корчмою. Емігранти розбіглися ще по хатах, аби забрати з собою, що треба було взяти, та кинути оком на рідну хату. Тим часом на майдані залягла глуха тиша, як перед бурею, заки ще перший грім не вдарить.

Коли зібралися усі емігранти, панок перечитав імена всіх, що записалися в Бразілію, а відтак закликав з усієї сили: "В дорогу!"

Заворушилася громада. Кожне застогнало тяженько, брало на плечі свою мізерію, і так рушила вся іромада. Ціле село вийшло, мов за мерцем. Так вийшли за село. Тут стали на горбочку, звідки йшла дорога вниз до гостинця. Емігранти обернулись до села, що лежало в долині серед рясної травневої зелені. У кожного защеміло серце. Кожний упав ниць на землю і цілував її та зрошував гарячою сльозою востаннє.

— Оставайтесь здорові!

— Щасливої вам дороги!

Емігранти посідали на фіри. Вози заторохкотіли по сухій дорозі. Емігранти оглянулись ще раз, та вже не видно рідного села, вже тільки вершок високої тополі, що коло церкви. Вже і того не видно. Все закрив горбок. Вже більше ніхто рідного села не побачить.

Коли проїздили через Іванівку, зустріли на дорозі іванівського пана, що їхав на коні в поле.

— А куди ви, люди добрі, мандруєте?

— До Бразілії, прошу пана!

— Ов, Петре! Та й ви тут? — питає здивований пан, побачивши між емігрантами Петра.— А я хотів вас кликати стайню ставити!

— Най вам ставить той мазур якийсь, що-сте його спровадили,— каже люто Петро.

— Чоловіче, перехрестися! Я про жодного мазура не знаю. Та ж я на вас надіявся, бо ж ми вже про це з вами говорили.

Петро на таке слово аж рота відкрив. Тепер зміркував, що Аврамко його хитро підійшов, але вже все було позаду.

ДАЛЬША ПОДОРОЖ ЗАЛІЗНИЦЕЮ

З мохнатівцями поїхав знаний нам панок до Львова. Тут мусили всі затриматися, поки не зберуться емігранти з інших сторін. Тим часом мешкали по передмістях, бо в місті життя дороге. Наглядачі, що їх понаставляли не знати звідки, рідко коли пускали кого до міста. Петро ледве випросився, щоб собі дещо закупити на дорогу. Закупив усе, що потребував для свого майстерства. Купив кілька добрих пилок, гемблів, свердел, дві сокири та одну трачку.

У Львові сиділи три тижні. За той час треба було жити зі свого, а що там усе дороге, то не в одного калита дуже присохла, заки діждався тої днини, коли заганячі сповістили, що завтра їдуть.

Такою вісткою емігранти дуже втішилися. Не такий був виїзд зі Львова, як з рідного села. На станцію йшли, як люди на відпуст. Наганячі йшли по боках і ззаду, начеб волів на ярмарок гнали, та пильно дивились, аби хто по дорозі вбік не скочив.

На залізниці спакували їх, як оселедці в бочці, в окремих вагонах. Машина засвистіла, поїзд рушив з місця, кожне перехрестилося.

У подорожніх, що їдуть день і ніч без упину, було "стільки світу, що у вікні"; а вночі і того не можна сказати, бо нічого не видно, та й всяке дрімає. Така нічна дорога дається добре взнаки і старому і малому, а вже найдрібніші діти, що ще не привикли до невигоди... Ніде то не має голівки притулити, розтягнути молодих кісток, бо кожному тісно.

Петро держить Павлуся на руках, Настя — малу Гандзю. Від такого й рука стерпне, і самому спати хочеться, аж очі злипаються. Але тверда руська натура витримає дуже багато. Подорожні не могли дорахуватися, скільки днів і ночей їхали, заки добралися до Відня. Тут треба було їх перевести на іншу станцію, а дорога вела через місто. Треба було бачити ту цілу товпу мужчин, жінок і дітей в селянських галицьких одягах, невиспаних, змучених, вже від кількох днів неумиваних і забруднених, мов сажею. Було тут кілька соток народу з різних сторін Галичини, були тут і русини, і поляки. Петро ніс на плечах добре напакований мішок, з мішка визирав кінець сталевої трачки. На лівій руці тримав маленьку Гандзю, що, утомлена, сперла свою біляву голівку на грудях батька і дрімала. Побіч Петра йшла засмучена Настя. Вона за той час дуже змарніла. Лице зблідло і видовжилось, попід червоні від плачу очі лягли чорні смуги, начеб хто кулаком попідбивав. Вона несла на плечах мішок з подушкою та й трохи шмаття, а за руку вела малого Павлуся. Хлопчик не міг поспішити з старшими людьми і все підскакував та підбігав, хоч видно було, що з останніх сил надривається, щоб не залишитись позаду. Вкінці таки застогнав і сказав крізь сльози до матері:

— Мамуню, я вже не можу йти.

Петро зупинився, передав Насті малу Ганздю, а Павлуся взяв на руки.

У Відні на цей похід з усіх боків дивилися люди. Цікаві німці збігалися і кликали один одного:

— Що це за народ? — питали.

— Це галичани, їдуть до Бразілії.

— Чи можливе, щоб у нашій Австрії були де такі бідаки?

— А бачите, що можливе, та й зараз видно, що не з гаразду вибираються до Бразілії.

Так говорили німці про галичан, що, на сміх цілому світові, на сором своїм опікунам, доведені до розпуки якраз тою опікою, в жебрацькім лахмітті кидають рідну землю, що колись молоком і медом спливала, а нині зубожілу, порізану на дрібні шматочки, яку обсіли лихварі, податки...

А нашим подорожнім байдуже. Вони йшли, понуривши очі в землю. Нікого не манять широкі вулиці, ні тьма народу гарно вбраного, ні височенні гарні кам'яниці. В біді, в нужді не до веселощів, біда з цікавістю не братається...

Так зайшли на станцію, де їх знову спакували одного поверх другого, як оселедців, і повезли далі.

По декількох днях тяжкої дороги поміж високими незнаними горами почули наші емігранти на одній станції оклики "Генуя! Генуя!"

Це була остання станція залізнична, а звідси треба було їхати в дальшу дорогу кораблем. Агент, що привіз наших подорожніх сюди, став бігати від вагона до вагона і гукати, щоб вилазили. Кожне стало збирати свою мізерію, і висипались люди, як бджоли з вулика, їх чекала вже громада обірванців та кинулася на них з пекельним криком, незрозумілою бесідою, показуючи руками, що хочуть їх провести до міста. Люди стояли наполохані, не знаючи, що мають робити. До тої партії, де були Петро і Настя, приступив якийсь панок і заговорив до них по-руськи. Передусім попередив їх, щоб не давали умовити себе голоті, що їх вабить за собою, бо то розбишаки і злодії, що обдеруть їх дочиста. Тим способом привернув до себе відразу серця бідних людей, вони бачили в ньому свого спасителя, що їм не дасть у тій чужині загинути. Та-ку-то силу має рідне слово, почуте на чужині. Потім уже дуже легко вдалося тому панкові повести людей за собою. Він обіцяв їм, що знайде для них дуже дешеве і вигідне приміщення в пристані, божився, що він з тих самих, що їм шифкарту виробили, дивився на людей і нібито вгадував їх імена. Так, наприклад, звертаючись до Петра, що стояв наперед усіх, каже:

— От я вас знаю... Ви Іван, правда?

— Не Іван, а Петро.

— Так, так, так. Петро! От, видите, забув, але я зараз пригадав собі вас з Дрогобича, з ярмарків.

— Я не від Дрогобича, а від Стрия.

— То, то, то, від Стрия, але одно від другого недалеко, бо я і в тих краях бував по ярмарках.

Так розмовляв панок, ідучи з Петром, а за ним сунула громада людей з Мохнатівки та Іванівки, що вже трималися разом.

Так ішли різними незнаними вулицями, поки зупинилися в пристані над морем. Тут побачили наші подорожні цілий ліс щоглів, ціле місто кораблів, що стояли в пристані на якорях і дожидали своєї черги.

Панок не переставав давати пересторо ги нашим людям, де мають гроші ховати,— щоб кожний крейцер поміняти на гроші італійські, бо тут тих ніхто не візьме.

— А де ж їх обміняти,— каже Петро,— коли тут і порозумітися годі.

— Певно, що годі! Але від чого ж я? Ходіть зі мною! Я вас насамперед приміщу, та й треба дещо з'їсти, бо так годі.

В міру того, як віддалялися від міста, ставали вулиці щораз поганіші, будинки старі, обдерті, аж почорнілі. Далі повів панок своїх людей у вулички, такі вузенькі, що дві фіри не розминуться.

Нарешті відчинилася якась брама, і наші подорожні зайшли на подвір'я, не дуже просторе, оточене високими чорними, негарними кам'яницями. Зараз за ними зачинилася брама і заслонила їх від вуличок, що привели їх аж сюди. З найнижчих частин тих кам'яниць повиходили якісь люди і стали їх запрошувати знаками досередини.

Панок сказав їм, що тут найліпша для них квартира, що тут дешево дістануть все і будуть мати спокій перед різними мантіями, що лише чатують на них на вулицях.

— А тепер, мої дорогенькі краяни, треба подумати про заміну грошей, бо це важлива річ.

Люди переглянулись, начеб питали, чи можна йому вірити, чи ні. Панок зміркував те та й каже:

— Боїтеся мене, люди добрі? Нате ж вам мій паш порт, без нього не міг би я одного кроку поза містом зробити.

Він вийняв з кишені якусь книжечку і подав Петро-

ві. Петро оглянув її, але хоч умів читати, то нічого не розумів, хіба тільки те, що на книжці були різні печатки і марка штемпельна.

— Га! Що робити! — каже Петро,— самі не обміняємо, а гроша треба конче.— Він вийняв з кишені десятку і подав панкові. За його прикладом пійшли й інші люди, і за хвилину в руках панка було більше двох тисяч. Панок відійшов, а люди аж потерпли, що з їх грішми станеться.

Поки що Петро кивнув одному чоловікові, мабуть, якомусь власникові гостиниці, і подав йому знак, що хоче їсти. Італієць став нашим подорожнім низько вклонятися і запрошувати досередини. Пішли. Було там кільканадцять кімнат, склепаних, як підвали, слабо освітлених, з вогкими чорними стінами. На помості повно болота, попри стіни — довгі брудні столи. Тут позасідали наші подорожні, і прислуга подавала їм страву... Був це якийсь ніби розсіл, і ніби плавали в ньому довгі рурочки з тіста та кілька листків якоїсь невідомої зелені. Потім принесли по куску м'яса та хліба, дуже зле випеченого, хоч стіни ним ліпи. Але ніколи було придивлятися, бо наші подорожні майже весь час жили самим хлібом.

Тепер треба було трохи відпочити. Петро наблизився до італійця, що тут був господарем, і став йому показувати, що він і товариші раді би трохи поспати.

Італієць, кланяючись низенько, повів їх на другий кінець подвір'я до якоїсь широкої пивниці, де валялося на помості повно перегнилої і смердючої мерви. Нашим подорожнім аж мороз пішов поза спину, коли подумали, що прийдеться лягати на такий гній, на якому вони не поставили б свого товару. Але нічого було робити. Так уже давно ніхто з

них не випрямляв кісток, ніхто не спав лежачи, хіба що сидячи удалося задрімати. Так що ж було робити! Кожне перехрестилося та, склавши мізерію під голову, лягло де

могло. Та й кожне зараз нагадало собі свою хату або стодільчину, де так любо можна було протягнутися і відпочити в неділю і свята. Гей, гей! Ліпше би в своїм хліві, ніж тут. Довго гуділо бідним подорожнім у голові та й усе ще здавалось, що їдуть залізницею. Прокинулись аж другої днини. Не дивно. Потомлені, вони не могли отямитись, як довго спали, та ще й у темній пивниці не розбереш, яка пора. Та кожний замість відпочинку почув ще гіршу втому, до того ж все тіло так пекло, наче його кропивою спарив. Діти стали аж плакати з болю. Одна жінка піднесла дитину під віконце, скинула сорочку і аж руки заломила: вся шкіра була в червоних піхурах, а з сорочинки стали тікати насичені, круглі, як дрібна квасоля, блощиці.

— Господи святий! А це що за кара? Дивіть-но, ди-віть!

Люди приглядалися та стали відтак витріпуватися. Аж тепер Петро засвітив кусочок свічки і підніс до стіни: там повзли цілими роями здоровенні блощиці.

— От нас погостили, пек би му!

На той гамір, що тепер зчинився, надійшов господар. Петро почав йому показувати піхурі на тілі та блощиці, але він нітрохи з цього не здивувався, от так коли б у нас хто сказав, що на ячмінь горобці сідають. Але за хвилю надумався і приніс якоїсь олії та казав нею натирати покусане тіло. Від того справді полегшало і перестало пекти.

Петро став далі питати, чи не було тут того панка, що їх учора сюди привів і що йому дали гроші міняти. Все це говорив він мигами. Господар

сказав, що був справді, але пішов знову та казав, що прийде пізніше. Значить їм не можна з тої ями виходити, бо відтак їх не відшукає.

Просиділи цілий день, а панка не було.

Хіба обікрав їх ледащо? Певно, що так, бо вже не було тепер жодної надії на його повернення. Почали турбуватися. На подвір'я вийшов якийсь інший чоловік і заговорив щось до них не по-руськи, але якось так, що можна було його розуміти. Петро розповів йому пригоду з панком і показав паспорт, що був у його руках. Чоловік тільки плечима здвигнув і сказав, що той паспорт підроблений, тут, каже, багато хто з такими паспортами промишляє і дає їх у застав за добрі гроші. Далі радив їм, аби чим-скоріш тікали звідси, бо тут їх обдеруть до сорочки. Петро зараз прикликав господаря і дав йому зрозуміти, що хоче платити. Той подивився бісом на чоловіка, що прийшов сюди і попсував йому інтерес. Навіть грозив йому кулаком, але плечистий Петро заступив того чоловіка та дав знак, що кістки потрощить тому, хто б йому щось погане зробив.

Господар порахував за харчування і за нічліг по чотирнадцять лірів з дорослого, а по сім з дитини. Ще й за пляшку олії казав собі окремо заплатити.

Наші люди не зрозуміли того рахунку, бо не знали ані рахувати по-італійськи, ані що таке ліра. Аж той чоловік, що бачив себе між руськими мужиками цілком безпечним, пояснив, що ліра значить на австрійські гроші сорок вісім крейцерів. Наші люди аж за голови вхопилися... За нужденну страву, що хіба собака їла б її, та за ще нужденніший нічліг платити таку суму грошей?

Почав і той чоловік заступатися за людей, і тоді господар з тяжкою бідою погодився на десять лір від дорослого, по п'ять лір від дитини. Значило це на австрійські гроші по чотири золотих і вісімдесят крейцерів від старшої особи, а по два золотих і сорок крейцерів від

дитини. Нічого було робити. Кожне дало гроші з болем у серці, та аж мороз пішов поза спину від згадки, що, може, довго ще доведеться тут ждати корабля.

19"

547

Та господар довго ще марикував, що платять йому австрійськими грішми, і хотів дещо урвати, але чоловік той вмішався і таки не дав їм кривди зробити.

Хотіли перебратися деінде. Петро просив дуже того чоловіка, щоб їм показав якесь пристановище. Чоловік згодився. Коли йшли одною вулицею, Петро, що ступав попереду громади, не кажучи нікому ні слова, рушив щосили вперед, і поки всі отямились, він уже тримав якогось панка своєю ведмежою рукою за комір і вже ніс його в повітрі до своїх. Усі пізнали свого вчорашнього панка, що взяв у них гроші. Панок тепер геть забув говорити по-руськи. Він все видирався і сердився та погрожував Петрові по-італійськи. Але Петро не дав себе збити з пантелику. Він сягнув рукою в кишеню панка і витягнув ще два такі самісінькі паспорти, як цей, що вчора у Петра зостався. Видно, що і ті були призначені на застав за добрий гріш.

Тепер уже нічого було відпиратися. Чоловік, що провадив тепер громаду, заговорив до панка по-італійськи, а той вийняв з кишень гроші, вже обміняні, і віддав Петрові. Петро порахував при помочі того чоловіка. Не ставало щось десять золотих. Петро каже до громади:

— Тую десятку трачу я, бо я ваш проводир та й схилив усіх, щоб дати пройдисвітові ошукати себе.

Тепер "згадав" панок знову руську мову. Він став складати руки і просити, щоб його Петро пустив.

Під час того стояли всі на вулиці та так стовпилися, що нікуди було пропхатися.

— Кінчайте діло,— обізвався той чоловік, що їх проводжав,— бо прийде поліція та вас розжене.

— Добре,— каже Петро.— Слухай, ти, злодію, я знаю, що ти певно якийсь гендляр з нашої Галичини. Тож уважай: за мою десятку дістанеш від мене в карк. Розступіться, люди!

Люди розступилися. Тоді Петро потермосив ще раз гендляра і штовхнув у карк так, що той випрямив наперед себе руки і став ніби бігти, ніби летіти в повітрі — то падав, то знов підводився, і, перебігши кілька сажнів, бебехнувся в болото, розкинувши руки й ноги. Громада зареготалася і пішла далі.

Тепер стали обминати вулиці погані, а заходити в чимраз кращі, чистіші. Зайшли на якесь ніби передмістя, бо домів було щораз менше, а більше городів і всякої деревини. Тут чоловік той завів їх на якесь просторе подвір'я. Вийшла до них ґаздиня, поговорила щось з тим чоловіком, але так, що наші люди дещо з того розуміли, і вказала їм на місце, де мають спочивати. Люди кинулись зараз на свіжу солому, але Петро вже і тут недовіряв, лише пішов розпитати про плату. Ґаздиня назвала можливу ціну, але казала за три дні наперед заплатити. Петро виплатив за перші три дні зараз.

Щоб мати гроші про запас, Петро таки зараз дав господині тій всі австрійські золоті — свої і товаришів — та просив її обміняти. Тому доброму чоловікові, який їх сюди привів, хотів за труд заплатити, але той відмовився прийняти, сказавши, що то не в його інтересі. Від нього при відході довідалися, що він чех, що він нетутешній, лише приїжджає частенько в справі свого купця і має тут знайомих, а ця ґаздиня, що їх у неї помістив,— його рідна сестра.

— Най Бог заплатить вам, паночку! А то були б з нас ті злодюги шкіру, здерли, якби не ви!

Осталися. Петро просив ґаздиню, аби дала йому якого провідника, щоб завів його до пристані довідатися, коли корабель до Бразілії відходить.

Нашим подорожнім аж полегшало на серці, коли дихнули свіжим повітрям. Це нагадувало їм рідне село.

Декому захотілося пожартувати. Один каже:

— У нас на лірах діти грають, а тут лірами платять.

— Ба, але наша ліра коштує найменше п'ять золотих, а тут — лише сорок вісім крейцерів.

Поки що Петро пішов до пристані. Тут приступив до нього головний агент, що мав з ними їхати до Бразілії, сказав, що корабель виїде не скоріше, як за два тижні, і він уже сам повідомить коли. Значить, треба чекати і проїдати ті остатки, що не проїлося у Львові.

— А що ж буде з тією десяткою, що ми заплатили тому панові в селі за шифкарту? Казав, що тут нам віддадуть.

— Вимагайте в нього. Я ні про що не знаю, ми вас перевозимо задарма аж до Бразілії.

Петро зараз зрозумів, що його обдурили, і морозом його обвіяло, коли подумав, що, може, і в інших справах так само його обвели.

НА МОРІ

Наші подорожні просиділи у Генуї цілих три тижні, бо хоч по двох тижнях прийшов корабель з Бразілії, то, заки полагодив усе, що до дороги потрібне, минув цілий тиждень. За той час бідні подорожні мусіли жити тим, що з собою привезли, бо тут ніде було заробити, та ще й до тутешньої роботи наші люди цілком не надавалися. Хоч господар, де вони помістилися, брав у них дуже помірковану ціну за харч і мешкання, все ж таки небагато лишилося на дальшу дорогу у того, хто небагато привіз з дому. Найбагат-шим був Петро Рубаха, бо мав при собі ще цілих сімсот золотих. Іншим його краянам уже по двох тижнях не стало з чого жити. Над тими бідаками змилувався Петро та й допомагав їм, чим міг.

Надійшов нарешті довгожданий час, головний агент казав усім приготуватися в дорогу.

Було це якраз на свято Петра і Павла. Вже від самого ранку люди збирали свої клунки. А коли все було готове, попрощалися з господарями і потяглися до пристані.

Тут зібралося народу з усіх сторін, як на прощу. Були тут різні люди, що всілякими мовами балакали, а все те покидало рідну землю та тяглося в незнану країну за море, все ради хліба насущного.

Та партія, що трималася Петра, виглядала трохи краще від інших, бо, мешкаючи на свіжому повітрі і харчуючись по-людськи, була здорова. Іншим емігрантам не так легко далася Генуя. Мешкали по різних дірах, їх попрісідали всілякі хвороби. Особливо мучились діти. Тож тепер страшно було дивитися, як бідні люди, змарнілі та чорні від злиднів, несли пожовклих, ледве живих немовлят. Годі було подумати, щоб ці біднятка могли витримати таку тяжку дорогу морську! Але що мали робити? Годі було вертатися ні з чим ні до чого, а залишатись тут теж не було чого. А так бодай дадуть щось їсти на кораблі. Всі йшли сумні, начеб мерці з могил повставали.

На пристані натовп людей великий. Кожне тішиться, біжить, тручає одне одного. А наші бідні люди стоять, не знаючи, в котру сторону повернутися. Агенти бігають, аж попріли, заганяють емігрантів, як пастухи товар, викрикують та перечисляють, чи кого не бракує.

Така робота тяглася аж до вечора. Вже сонце стало хилитися до заходу, коли пригнали емігрантів над берег моря, високо підмурований тесаним камінням. Тут стояв корабель великий, як добра поверхова кам'яниця. З берега закинули на нього міст і нагнали туди людей. Кожне взяло, що мало, і стало ступати по мості. Не одному закрутилася голова, коли глянув з такої висоти на зелені хвилі морські, де гойдався корабель. Люди, як тая хвиля водяна, сунули вперед, пхаючи один одного. Коли вже всі перейшли на палубу, коли стягнули міст до берега, засвистав корабель і рушив спочатку поволеньки, а відтак щораз скоріше на широке море. Емігрантам здавалося, що вже їдуть до Бразілії, та дивувалися лише, що ще багато емігрантів залишилось на березі. Хіба ж тамтих не повезуть до Бразілії? Хіба ті мусять назад вертатися до міста на нужду і горе? Той, хто був на кораблі, хрестився і дякував Богу, що йому вдалося вирватись з того скаженого пекла. Але невдовзі вони помітили ще один корабель вп'ятеро більший, ніж той, що вони на нього сіли. Він стояв на відкритому морі і видався нашим людям велетенською кам'яницею, яку бачили хіба у Відні. Припливши до цього велетня, малий корабель зупинився, обслуга закинула великий поміст на той більший корабель і стала туди людей переганяти. Тут треба було йти вгору так високо, що кіньми ледве чи виїхав би туди.

На помості нового корабля було просторо, ніби на якім великім майдані. Відтак той менший корабель вернувся назад до берега. Він був лише на те, аби перевозити людей з берега на того велетня, що сам не міг підплисти аж під берег. Тепер стали моряки показувати людям, куди їм подітися. З помосту йшлося начеб до льохів по сходах. Тут під помостом була велика просторінь, освітлена кількома лампами, що висіли під стелею, бо світло зверху туди не доходило зовсім. Навколо стін висіли одна над одною лежанки для спання. До них треба було лізти по драбинці. Але людям не хотілося ще спати. Кожний хотів

якнайдовше дивитися на світ Божий. Повиходили назад на поміст і там стояли, поки не смерклося.

Тим часом корабель менший повертався кілька разів, заки поперевозив усіх людей, що мали їхати до

Бразілії. Аж пізно вночі все втихло, лише сторожа моряків снувала на помості, виконуючи свою службу. Люди повилазили на свої лежанки, та не могли отямитися, що з ними робиться. Ранесенько заворушилось все на кораблі. Побудили людей і стали розділювати між ними теплу юшку. Кожне дістало бляшану посудину і ступало до кухні, де кухарі орудували великими ополониками.

За той час начальник корабля, що його звуть капітаном, дав знак рушати в дорогу. Заскреготіли ланцюги, витягаючи з дна морського якоря — великі залізні потрійні гаки, що їх закидають на дно морське, аби корабель стояв на місці; засвистіла знову машина, зашуміли колеса й труби, і корабель став сунутися, мов гуска, по спокійній поверхні моря.

Прощай, земле! Не один вже не побачить тебе ніколи та складе свої кістки на незмірянім дні морськім на вічний спочинок. Люди вийшли всі на поміст і дивилися на Геную, що все меншала в їх очах, хоч сходяче сонце яскраво освітлювало своїми червоними промінням блискучі дахи домів і веж костьолів. А перед ними незміряне море, синя вода, легко хвилююча, без кінця і краю.

Та годі розказати, що наші переселенці робили щодня за весь час своєї подорожі. Петро, що досі не втрачав своєї сили волі, не піддавався злидням, опікувався своїми земляками, тепер побачив, який він маленький і слабосильний супроти такого велета, яким є море. Досі була гарна погода, що тривала цілий тиждень. Люди чули себе здивованими і веселими, бо живилися добре, і просиджували цілими днями на відкритому повітрі на помості. Правда, що вночі треба було лежати в задусі на лежанках, але ночі не довго тривали. Проїжджаючи попри

зелені береги Європи, люди мали нагоду приглянутися до гарних портових міст, куди корабель заходив за всілякими потребами. Перепливли так поміж великі гори-сті-ни, що звуться Гібралтар. Відтак випливли на велетенське море, що зветься океаном Атлантичним, він розмежовує Європу і Африку від Америки. За кілька днів дехто став переживати. Капітан корабельний часто поглядав на небо і давав накази корабельній службі, але наші люди того не розуміли. Надвечір хвилі щораз більше підносилися і під силою вітру били в боки корабля. Капітан наказав людям піти на лежанки під поміст, бо наближається буря. Небо вкрилося чорними, як смола, хмарами, кругом загуркотіло, як у велетенському котлі, показалися блискавиці, а далі стали бити страшні оглушаючі громи. Люди позалазили в свої кутки. Зчинився плач, хоч вони боялися голосно плакати. Зверталися щиро до Бога, щоб їх уберіг від видимої смерті. Спустили якори в море і зупинили машину. Але корабель кидало на всі боки так, що не можна було на ногах устояти.

Таке тривало цілу ніч, вона видалась бідним емігрантам цілим роком. Над ранком буря стихла. Хмари рідшали, і стало прояснятися, а там і сонечко показалося. Не треба казати, що кожне привітало його з радістю в серці і на устах, бо дві години тому не було певності, що та страшна буря не затопить корабля.

Але хоч небо випогодилося, багато хто з емігрантів відчув проймаючий біль голови, нудоту коло серця, обважнілість усього тіла. Це були ознаки морської хвороби. А далі почалася рвота... Хворі повилазили на лежанки, бо не мали сили на ногах встояти.

Малі діти аж мліли від корчів шлункових, наче при холері.

Настя і двоє дітей були першими жертвами цієї прикрої хвороби, а Петро, хоч і вистояв перед нею, з біллю в серці дивився на жінку і немічних дітей.

Але хвороба морська не триває довго, і людина скоро оклигує, хіба що була слабосила і хвороба її ще більше ослабила. Таке вийшло тепер з дітьми, їм ставало все гірше і гірше. Тим часом корабель плив на південь. Спека тут страшенна. На помості годі вдень вистояти, а під помостом на лежанках парно і душно, що нічим дихати. Люди посумніли, бо ніхто до такої спеки не звик. До того ж усіх палила страшенна спрага, а тут достатньо нема такої як слід води. Служба корабельна ділить воду між людьми міркою, наче страву, тож не охолодиш нею розпаленого нутра. Не один бідний емігрант згадав собі криничку в ріднім селі під тінистою вербою з студеною, як лід, водою, що нап'єшся її, аж на душі повеселішає. Не дивно, що в такій нечуваній спеці, що босою ногою на поміст годі стати, люди почали нездужати. Особливо хворіли малі діти.

Петрова Гандзя не підвелася ще після морської хвороби. її не покидала рвота і їсти не могла нічого. Настя бідкалась над нею днями і ночами, а дитина ниділа й марніла з кожною дниною щораз більше і більше. Настя не знала, якими словами промовляти до неї, а бідна Гандзя все просить: "Водиці, мамо, водиці дайте". Настя подає їй до спраглих гарячих усточок по крапельці теплої води, та вона не приймає.

— Не добра се водиця, мамо, дайте зимної!

А Насті аж серце крається з жалю.

Одного дня дитина стала плакати за молоком. "Господи святий! Звідки тут молока взяти!" — бідкалась Настя. Якось донеслося те до корабельного лікаря, і він сказав Насті, що молоко буде. Принесли зараз якийсь бляшаний ящик з білою густою як смалець рідиною. Це були молочні консерви. Лікар кинув ложку тієї маси на склянку підігрітої води, розмішав і подав Гандзі. Дитина випила пожадливо, але за хвилину схопила її рвота. Багато дітей у тому, що й Гандзя, віці так само нездужало. Але Настя за своїм горем не бачила чужої біди. Вона все сиділа над Гандзею, носила її і забавляла чим могла, хоч сама аж з ніг валилася від утоми, спеки и горя.

Одної ночі дитина втратила пам'ять, стала завертати оченята, аж білки виходили наверх; ротик їй перекривило, аж страшно було дивитися. Ноги викрутило їй наперед п'ятами, голівку завернуло до потилиці, і дитина стогнала не своїм голосом. Настя заломила руки і стала голосити. Лікар поклав дитині на голівку мокру ганчірку, казав положити її і не турбувати. А коли судорога відступила і дитина заспокоїлася, лікар оглянув малу та тільки рукою махнув. У Гандзі розвинулася невиліковна мозкова хвороба.

Ніхто Насті цього не сказав, але материнське серце чуло все, і вона зрозуміла, що для її дитини нема вже порятунку. Так і сталося. Два дні мучилася Гандзя. Судорога повторялася все частіше, а коли і покидала її, то дитина лежала без пам'яті. Раз лише розтулилися Гандзині очі. Бідна мати аж зраділа. Для неї начеб небо відкрилося. Вона так радо дивилася на ті ясні оченята, що до неї усміхалися щастям.

Та радість Насті скінчилася в мить ока. Дитина поглянула на неї, обняла рученятами за шию та промовила: "Мамо! Дуже болить голівка!" Це були останні слова. І її уста замкнулися навіки. Дитина сконала, а її невинна душа полинула геть далеко через широке море, через далекі краї до рідного села поглянути ще раз на ту спокійну хатину, де вперше з'явилася на світ, де вчилася ставити перші дрібні кроки маленькими ноженятами, глянути на той городчик перед хатою, де весною, граючись, рвала квіти і прикрашувала ними свою біляву голівку, поглянути ще раз на те все веселе та минуле, а відтак полинути до Бога просити ліпшої долі для тих усіх, що оставила в сльозах серед широчезного моря.

Настя вся задерев'яніла. Вона ні сльозинки більше не пустила. Сиділа, як мертва, над застигаючим тілом своєї дорогої дитини, склавши поперед себе руки. Над нею стояв Петро. Він лише губи закусив від того страшного болю, що рвав його душу. Перший раз шепнув йому на вухо якийсь таємничий голос: "А треба було тобі того? Се ти всьому винен". То відзивалася його совість, що так довго не робила йому жодних докорів та давала заглушитися надією на ліпшу долю.

Коли дійшла вістка про смерть дитини до капітана корабля, він зарядив похорон. Обслуга морська взяла дитину і винесла на поміст. Настя не противилася тому. Вона вийшла за ними спокійна, мов дитина, спираючись на руку Петра, бо сама не мала сили стояти. Тут зараз принесли великий мішок, вклали в нього олов'яну кулю і дитину. Настя, дивлячись на те, задрижала вся і хотіла боронити тіло своєї дитини, але скоро заспокоїлась і стояла так нерухомо, як досі. Тим часом корабельний священик відправляв молитву і свяченою водою покропив той довгастий клунок з дитиною. Один моряк узяв тіло на руки і наблизився скоро до краю помосту. Настя, либонь, здогадалася, що буде далі, бо вирвалася з рук Петра і скочила за моряком, мов розлючена вовчиця, у якої забирають вовченя.

— Не дам моєї дитини! — Вона схопила моряка за одежу, а відтак за руку і стала видирати дитину. Але годі! Другий її придержав, а тим часом моряк пустив тіло через поруччя. Зелена вода розступилася і прийняла Настин скарб, не залишивши по ньому сліду. Настя ще раз закричала, мов шалена, вирвалась з рук людей і миттю скочила у воду. Зчинилась метушня, а люди аж задерев'яніли зі страху.

Кілька моряків, не чекаючи дальших наказів, спустили одного матроса по линві через поруччя, він занурився у воду і за хвилину виволік зомлілу Настю наверх. Моряки підняли линву вгору і перетягнули моряка й Настю на поміст. Лікар схилився над жінкою, розстебнув на грудях сорочку і став натирати чимось скроні, а відтак підсунув їй якусь плящину під ніс. Настя відкрила очі, але була такою ослабленою, що не могла встати. її занесли досередини, і тут лікар дав їй якісь ліки. Але бідна мати довго не могла отямитися. Воно ж і не дивно. Настя любила своїх дітей, а тут люта смерть вирвала її одну любу дитинку. І все те скоїлося так нагло, начеб обухом ударив по голові. За одну годину і смерть, і похорон! А ще який похорон! Без чистої сорочинки, без віночка з барвінку, без труни, без дзвонів і співу, без грудки землі! А замість чорної могилки, де б можна траву посіяти, квітку або деревинку посадити,— зелена вода, океан без краю!

От такий морський похорон. Бодай не доводилося нікому такої смерті та такого похорону! Слідом за малою Гандзею пішло з тридцятеро дітей інших емігрантів, так що чим ближче до рівника, тобто до тої лінії, де сонце найвище стає і найбільше пече, не обійшлося на кораблі без одного-двох похоронів щодня. Бідні матері, яким судила доля поховати своїх дітей у хвилях морських, ходил'и, мов неживі. Пожовкли з горя, почорніли від гарячого вітру і сонця, ніг не могли волочити.

А ще більше переживала Настя від думки, що така сама доля може спіткати ще одну її дитину. Але, на щастя, Павлусь тримався добре. По перебутій морській хворобі став приходити до здоров'я і був веселий. Була це тепер єдина надія і розрада для бідних батьків.

АГЕНТ ГАЛИЦЬКИЙ МАЄ ДОВГУ РУКУ

Пригадаймо собі, що говорив Аврамові той панок, який намовляв людей їхати до Бразілії. Він казав, що за такого дужого хлопа, як Петро, візьме подвійну плату в Бразілії, бо цей і більше витримає, і більше зробить, ніж десять його краянів.

На кораблі тім їхав один агент, що мав емігрантів завезти на місце призначення. Він тепер став пильно розпитувати людей, що їхали, куди хто рад би дістатися. Розуміється, що кожний рад був дістатися на ірунт, бо на те кожний покидав рідний край.

Але агентові це було байдуже. Він став випитувати, скільки хто має грошей, бо, мовляв, хоч там грунт дають даром, все ж таки годі йти з голими руками і з порожньою кишенею, і треба мати свій крейцер на перші потреби і для загосподарювання.

Коли заговорив до Петра, то він відрізав йому зараз, що має сімсот золотих і дасть собі з ними раду. Іншим людям, що не мали вже нічого або дуже мало, сказав агент, що вони змушені будуть якийсь час

найнятися на службу на фацендах, або, по-нашому, фільварках, доки не зароблять собі якого крейцера на господарство.

Почувши таке, наші люди страх зажурилися. Вони боялися того, мов вогню, а тепер ні назад, ні вперед.

Петро не журився тим, бо знав: як йому не дадуть землі задарма, то собі купить, бо має за що. Агент записував собі людей і розмірковував, куди кого пошле, а коло Петра заходив збоку — чи не вдалося б його заманити на фаценду.

— А може б, ви, господарю, пішли попробувати щастя на заробітках?

— А мені нащо того? Або то мені зле буде на своїм?

— Та я знаю, але, видите, ліпше мати свої гроші в запасі, а на прожиток заробити. Та не все воно зараз добра пайка трапиться. Ліпше нераз почекати. Часом можна буде купити господарство вже готове.

— Я собі сам господарство зготую, а за слугу не піду.

— Ви боїтесь роботи? На те можна порадити. Такого чоловіка, як ви, охоче візьмуть за наставника над іншими робітниками, бо ви і мову знаєте, і силу маєте.

— Хіба ж там робітники мають бути слабші за наставника? Гарно! То хіба на те, щоб було кому боки латати робітникам. Вибачайте! До цього я не візьмуся і посіпакою не буду.

Агент зрозумів, що з Петром до згоди не дійде, поки він має гроші. Треба було подумати над тим, щоб Петро не мав грошей. Та як це зробити? Агент став випитувати, де Петро ховає гроші, буцімто застерігав його перед злодіями. Але Петро відповів лише коротко, що гроші сховав добре. Агент відтак лишив Петра і нібито ним не цікавився,

але таки не спускав його з ока. Вкінці таки підглянув, що Петро носить гроші, зашиті в кишені свого каптана. Агент добре собі те затямив і лише усміхнувся задоволено. Однак на кораблі не наважився він добиратись до його кишені, бо на те є дуже гострі закони. Та й ніде тут ні втекти, ні сховати украденого.

З того всього здогадатися, що агент цей був у змові зі своїм галицьким товаришем і завзявся не допустити Петра до колонії, а конче всадити його на фа-ценду.

Дорога тривала п'ять тижнів, заки побачили з корабля береги нової вітчизни — Бразілії. У кожного жвавіше забилося серце, коли побачив здалека зелені лісисті береги і вежі якогось великого міста. Корабель наближався до столиці Бразілії, що зветься Ріо-де-Жанейро.

Емігрантів не повезли до міста. Саме місто бачили вони лише здалека. Поки що помістили їх на невеличкім острові, що лежав серед моря близько берега. Тут загнали всіх до дому еміграційного, поки надійдуть дальші накази, куди їх послати зі столиці. Це був великий будинок на два поверхи, з великими кімнатами,

що, мовляв, у них чотирма кіньми обернеш. Нічого тут не було, крім ліжок, що стояли попід стіни і посередині, як в казармі...

Корабель приїхав по обіді, та заки люди позносилися з своїм багажем до дому еміграційного, стало смеркатися. Не дивно, що по п'ятитижневій подорожі морській серед розколиханих хвиль кожне було раде, коли стало ногою на тверду землю.

Але не всі ті сюди доїхали, що сіли на корабель у Генуї, не одному довелося піти на дно моря, бо не кожний міг видержати довгу морську подорож серед такої спеки, про яку у нас ніхто не має уявлення. Особливо люди не могли звикнути до солоного та вудженого м'яса, яким їх годували на кораблі.

Емігранти зайняли тепер дім еміграційний густенько, як бджоли у вулику. Агенти звивались між ними, розділяючи їх на окремі громади.

Пробудившись другої днини, Петро побачив, що те місце в його полотнянці, де заховав гроші, було вирізане ножичками. Петро остався без крейцера, убогий, як той жебрак серед чужих. Що було робити? Емігранти-товариші того не зробили— а тих злодюг-агентів годі чіпати, бо гроші певно уже в десятих руках. Однак Петро, хоч жалував своєї кривавиці, не втратив надії. Та ж тут більше було таких, що не мали крейцера. Піде на колонію, то й доробиться. Жінці не казав ні слова про цю втрату.

Приплили на той острів якісь люди в сорокатому одязі, у великих капелюхах з широкими полями та в сорочках з широкими відкоченими комірами. Вони були чорні на лиці і балакали якоюсь бесідою, котрої жоден емігрант не міг зрозуміти. Люди ті ходили поміж емігрантів, оглядали їх так, як худобу на ярмарку, й щось шварґотіли до агентів. Один з них, той що їх привіз з Генуї сюди, знав руську мову, і він тлумачив емігрантам, чого тії пани сорокаті від них хо-

чуть. Це були власники великих фільварків, що тут звуться фацендами, та й хотіли б їх узяти на роботу коло кави або бавовни. Розуміється, що нікому з емігрантів не хотілося йти на службу, бо кожний їхав сюди на те, щоб на себе робити та по кількох літах самому паном стати. Але агенти зараз пояснили людям, що так зараз на своє йти не можна, бо в тім краю, де можна їх поселити, тепер війна. Отже, заки уряд зможе розпаювати між них землю, мусять взятися до якоїсь роботи.

— Не візьмемося до жодної,— каже Петро, що і тут був проводирем, — не наша вина, що не можемо йти на колонію. Нам вдома обіцяли, що уряд буде нам їсти давати, доки доробимося першого збору.

— Та воно так,— пояснює агент,— але за те треба буде відтак заплатити урядові.

— Як то заплатити? — обзиваються емігранти гуртом.— То якби нас тут так зо два роки держали, то хіба би до смерті не виплатився!

— А воно таки такі Та й за грунт, що вам дасть уряд, треба буде опісля заплатити.

— Ви, паночку, не брешіть! — каже Петро.— Бо на таке ми були б і кроку не рушили. Нам виразно говорили, що дорога і грунт — задурно.

— Дорога то задурно, але щоб іще грунт, то вибачайте! Правда, що тепер від вас плати за грунт жадати не будуть, аж як доробитеся, але з того слід платити дев'ять процентів.

— То нас обдурили! — закричали емігранти.— Ми нашої кривди не подаруємо.

"Коби так мої грошики були, я б собі купив де-небудь грунт, але тепер все пропало!" — подумав Петро.

Було це на подвір'ї дому еміграційного. Народу було зо дві тисячі. По такій несподіваній вістці зчинився страшенний крик. Народ заворушився і агента, що їм

таке доповів, трохи на шматки не рознесли. Агент, побачивши таку бучу, утік чимскоріш за браму і зачинив її за собою на ключ. Люди стали добиватися до брами, гримати п'ястуками, копали ногами, але даремний труд, бо брама була міцно залізом кована.

— Злодюги, оциганили, ошукали нас! — кричали люди.— А тепер заперли нас тут, як у криміналі!

Жінки голосили, як за рідною мамою. Петро опам'ятався першим. Він виліз на якусь скриню, що тут стояла, і закричав щосили:

— Люди, краяни! Заспокойтеся! Щось вам скажу. Натовп став утихати, крики були щораз рідші,

а згодом і все стихло.

— Криком нічого не зробимо,— каже Петро.— Хоч би ми й рознесли ту драптиву буду, хоч би ми вийшли з тих мурів, то куди подінемося, коли навколо вода? Моря не перепливеш! Треба тут щось радити. Я гадаю так: ми тут не самітні, є тут хтось, хто нас сюди прикликав та й постоїть за нас. Таж тут панує наш найясніший цісаревич Рудольф. Отже, виберім депутатів і пошлім до нього, а він певно обстане за своїм народом.

— Добре, добре говорить,—закричали всі.— Ходім до нашого щсаревича, нашого тата!.. Дай йому, Боже, довге панування! Вибираймо депутатів. Стали називати то одного, то другого. Розуміється, що всі згодилися. Між вибраними був і Петро, його тепер мало на руках не носили, що таку розумну подав раду. Петро дав знак рукою, щоб затихли, і говорив далі:

— Мені здається, що той панок, що отут від ранку морочить нам голови, то таки галицький гендляр.

— Шельма! Ми йому кості потрощимо!

— Він мусив знюхатися з тими сорокатими чортами на нашу згубу, та й тепер хочуть нас заманити на службу.

— Кривда нам, кривда! — загула громада.— Підем

поскаржитися, а щоб нам до самого цісаря довелося йти пішки, то не подаруємо.

— Я гадаю, що наша буде правда,— каже Петро.

— Але як звідси вийти? — каже хтось.— Ану виломім браму.

Народ розступився, стали зносити велике каміння, що тут лежало, дехто побіг за сокирами.

— Стійте! — каже Петро.— Вони нас і так випустять, лише будьте тихо.

Петро зліз з скрині і, підступивши до брами, застукав кулаком:

— Гей! Є там хто? Обзивайся!

— А чого вам треба? — питає агент за брамою.— Коли так будете грозити, то хоч би там поздихали, нікого не випустимо!

— А бодай ти перший здох,— каже Петро.— Пускай нас лише трьох, щоб переговорити.

Панок порадився з іншими, а відтак відхилив хвіртку, і трьох людей вийшло за браму.

— Ви і ваші спільники обдурили нас. Ви казали, що дістанемо грунт задарма, скільки хто схоче, а тепер кажете, що і за гроші ніхто не дістане.

— Як вам хто так говорив, то чіпляйтеся його; воно так є, як я вам кажу! Тепер на грунт не можна, бо війна, треба поки що так заробляти, бо відтак не відробишся за те, що проїси.

— А то все шайхрайство велике! — каже Петро.— Ми вам покажемо, як бідних людей дурити!

— Не знати, що мені зробите?

— Ми ідемо до нашого цісаревича скаржитися.

— Ха-ха-ха! — зареготав агент.— Хіба ви подуріли? Який цісаревич? Хто вам таку байку сказав?

— Як то? Або ж то Брандзолія не належить до нашого цісаря австрійського?

— От мали би-сьте розум! Подивіться, чи то австрійське військо?

Саме тоді надійшов відділ якогось сорокатого війська, що стало саме проти брами і понаставляло гвери, як до стрільби.

Петро і його товариші стали, мов громом приголомшені.

— От майте розум,— обізвався агент,— бо вас усіх перестріляють до ноги, коли будете бунти заводити. Тут є інше панування, і мусите робити так, як вам кажуть. Треба буде піти попрацювати, а потім уже грунт дістанете.

Петро вернувся за хвіртку.

— Люди добрі, краяни, пропали ми! Нас обдурили! Тут інший край, інше панування, тут нема нашого цісаревича, тут не Австрія!

— Зрадили нас! — ревла громада.— Ми їх усіх переб'ємо.

— Не зробите того! — каже Петро.— От за брамою стоїть компанія того чортового війська з гверами, то всіх нас постріляють, коли будемо бунтуватися. Гей

. там! Відкривайте браму.

Брама відчинилася, і бідні емігранти побачили військо. Що ж проти нього зробиш голіруч?

Всіх узяла розпука. Чоловіки проклинали, жінки заводили і рвали собі волосся з голови, діти плакали. Розійшлися по своїх квартирах. Військо стояло під брамою цілу добу, поки народ не втихомирився. Кожний став себе потішати, як міг.

, — Ну, як треба працювати, то попрацюємо,

або то ми вдома панували?

Сиділи емігранти в тім домі цілий тиждень. Давали їм добре їсти, аби їх заспокоїти. Кожне привикло вже до того і освоїлося з своєю долею. По тижні поприїздили знов ті сорокаті панки і при допомозі агента стали людей вибирати, розділювати. Згода була всюди однакова. Треба було йти на службу аж на два або три роки по шістсот рейсів для хлопців, а по триста рейсів для жінок за день. На наші гроші виносило то по шістдесят і тридцять крейцерів. З того треба було живитися і мешкати. А що емігрантам годі було самим заходитися коло варіння і ставити собі хату, то пани брали те все на себе і за це стягували собі з платні по двісті рейсів (двадцять крейцерів) від одного чоловіка. У кого була жінка і двоє дітей, то брали на днину дев'яносто крейцерів, а йому віддавали вісімдесят крейцерів.

Над Петром мало не дерлися. Він і десять інших родин дісталися якомусь плечистому красеню, і він їх таки зараз забрав на корабель і повіз на берег.

Знову люди побачили, шр їх ділять, що вони не будуть разом, що ледве чи доведеться іще коли побачитися. Та й страшно всім стало. Все ж у громаді було б безпечніше.

ФАЦЕНДА

Фільварок, де повезли Петра Рубаху і його товаришів по недолі, впирався таки в берег моря і тягнувся далеко понад широкою рікою, що зветься Котібарібе. На фаценді тій з(мрали бавовну, до тої роботи була також призначена тільки-но привезена громада емігрантів. На одних фацендах роблять коло кави, на других — коло цукрової тростини, а ще на інших — коло бавовни. Найтяжча робота коло бавовни та тростини.

Того і наступного дня не давали емігрантам ніякої роботи. їм треба було насамперед розглянути все. їх помістили у великій шопі, що зветься бараком. Вона довга, без перегородок з двома, одна навпроти другої, брамами, з маленькими віконечками,— так, як буває по військових стайнях. На помості була настелена стара вже мерва. Через спеку не відчиняли тут дверей, і в бараці була страшенна задуха.

Недалеко від барака стояли інші будівлі фаценди, будиночок для дозорців і добротна палатка для самого власника фаценди, оточена розкішними зеленими деревами.

Коли наші краяни прийшли на місце, на фаценді не було нікого, крім кількох обірваних негрів, що крутилися по оборі, та великої групи майже нагих негритянок, між ними бігали також і діти нашої білої породи. Емігранти здогадалися, що тут побачать і інших людей, таких, як вони, але тепер, певно, всі на роботі.

Якийсь негр завів їх до барака, відкрив двері і показав їм куди іти. Після яскравого сонця спочатку тут у напівосвітленому бараці, майже нічого не можна було побачити. Негр сказав їм, що можуть лягати, де кому хочеться, бо тут ніхто не має свого визначеного місця. Емігранти роздивлялися по чорних голих стінах з простих тертиць, де з-поміж шпар виглядало всіляке плюгавство. В куті на одній стіні висіли грубі залізні кайдани, дротяні нагайки, короткі окови, яких вживають у війську. Кожне мимоволі подумало собі: "Не знати, нащо це?"

Відтак негр приніс цілий оберемок бляшаних мисочок і роздав їх людям, потім повів усіх по страву.

Кухня містилася в недалекому будинку. Тут старі негритянки варили у великих котлах якусь саламаху з кукурудзяної муки. А коли зійшлися емігранти, вони черпали її та наливали до мисочок. В тій кухні така всюди негарність, нечистота, що аж гидко було дивитися на те все. Всюди повно болота і гною, котли немиті, а в кухарок така нечиста одежа, такі брудні руки! Вони черпали те добро та чомусь страшенно лаялися. Емігранти поплентались з тією їдою до свого барака. За ними слідом прийшов негр та приніс у коші хліб, а відтак порозділював його між людей по кусникові. Хліб був з кукурудзи, змішаної з пшеницею, бо на фаценді житнього хліба нема. До того ж цей хліб був зле викислий і так само зле випечений, хоч стіни ним ліпи. Але саламаха, що поприносили з кухні, була ще гірша. Видно, муку для неї брали стухлу, бо страва була гірка, що годі її в рот узяти. Зараз у першій мисчині знайшовся недоварений хрущ і стонога. Люди стали розглядати те добро, та вже нікому не хотілося їсти.

— Хіба таким добром будуть нас годувати? — говорили люди між собою.— Ото доленька!

Страву повиливали надвір, і туди збіглося ціле стадо курей та інше птаство й кілька собак і стали уплітати те добро. Почали шукати води. Криниці тут не було, лише стояла під деревом велика бочка на колесах з мосяжною трубою. Люди зійшлися туди, відкрили закрутку, але годі

було пити воду, бо вона була з ріки, тепла і смердюча. На те все дивився здалеку негр і мовчав. Петро підступив до нього, показав йому хліб, саламаху, яку доїдали пси, та показував йому знаками, що таке годі споживати. Негр оголив білі зуби, говорив щось і вимахував руками, з чого люди могли зрозуміти, що нічого іншого не дістануть.

Наблизився вечір. До фаценди стали сходитися робітники з поля. Всі були страх помучені і ледве тягли ноги за собою. Емігранти приглядалися до них цікаво, бо багато було між ними наших людей. За ними йшла ціла череда наставників з нагайками в руках та револьверами за поясом. Кожний був сильний, плечистий і добре вгодований.

Робітники не говорили нічого. Кожне взяло свою мисчину і йшло до кухні по ту саламаху. З'ївши таку вечерю, ніхто навіть не вмив своєї мисчини і таки зараз лягав у мерву спати. Як тільки в шопі утихло, повилазили всякі хробачиська з шпар та стали кусати людей так боляче, що дехто аж кричав. Особливо діти кидалися та плакали, бо до молодого тіла, до м'якої

шкіри така погань найбільше липне. Поналітали іще якісь злючі комарі і не давали людям спати, поки гаразд не понапивалися людської крові.

Як тільки стало світати, побудили наглядачі робітників і погнали в поле. Лишився тільки один старий чоловік, що нездужав, либонь.

Емігранти пішли знову по страву до кухні та вже не дуже-то приглядалися до їди, бо голод, кажуть,— то великий пан.

Коли вже був день, прийшов до барака той сорока-тий панок, що їх сюди вчора привіз, прикликав до себе того старого чоловіка і щось йому балакав, показуючи на емігрантів. Тепер приступив той дід до громади та й каже по-руськи:

— Аз яких сторін ви, краяни?

— Із Стрийського повіту,— відповідають, та аж зраділи, що знайшли тут свого чоловіка.

— На гірку недоленьку ви тут попалися! Тут гірше пекла...— Громада мовчала, а дід говорив далі:

— Я вже тут третій рік бідую та прошу Бога, щоб мене вже раз забрав з тих мук, як тих моїх края-нів, що прийшли сюди зі мною. Тут, бачите, наш чоловік не довго витримає, спека, як бачите, така, що умліваєш, страва така, що в нас в краю собаки не їли б, вода погана, а робота від ранку до вечора на жаркому сонці... Страх! Хто сюди дістався, то, певно, спокутує всі свої гріхи, бо тут і пекла не треба. Дивіться на мене, коли я сюди прийшов, був здоровий і сильний, а тепер хіба з торбою іти. А що я тут та й інший робимо? За лиху страву та ще лихішу платню, що на наші цісарські гроші вийде по шістдесят крейцерів на днину! Але з того стягують за їду для цілої родини, за нічліг і за все, мало що не кажуть тобі платити за сонце, так що ти ніколи не те що гроша не бачиш, а ще їм нелюдам все щось винен та й не можеш відробити.

— Коли так,— каже Петро,— то ми зараз-таки підемо звідси деінде, робота всюди знайдеться.

Дід усміхнувся гірко і покивав головою.

— Пішов би, аби пустили. А ви ж не бачили тих посіпак? Ану пристань в роботі, коли руки зомліють, так тебе зараз нагайкою стягне, що шкіра трісне. Відійти не пустять, бо мовляв ще не відробився. А

хочеш втекти, то тебе затравлять вченими собаками, до того є особливі мисливці, що називаються "капітаес до мато". Ті нелюди наймаються для того, щоб виловлювати втікачів, а котрого схоплять, то йому здоров'я відберуть на ціле життя.

— Ну як то може бути, щоби правди не знайти, хіба ж тут судів нема?

— Суди? Правда? А як до них добратися і як розмо-витися в суді? Не пустять та й годі! Дивись! Довкола ліси, а тут — море. Куди зайдеш до суду? Заки зайдеш, то тебе три рази посіпаки зловлять.

— То тут чиста неволя!

— Певно, що так. Тут донедавна послугувалися невільниками. От дивіться: ці кайдани, то пам'ятка з невільництва, а ті дияволи з нагайками донедавна самі були невільниками, а тепер бідних людей мучать.

— То найліпше буде, як таки зараз поїдемо з Богом, ще заки не дуже задовжились.

— Та вже задовжились' Пан собі порахує транспорт з дому еміграційного сюди та й страву, що-сте з'їли, нічліг та й усе, а стільки вам нарахує, що було би чим місяць жити.

— Та скажіть нам, краяне, чи воно правда, що тут нема нашого цісаревича Рудольфа?

— Ой, люди, люди! І я колись тій байці вірив і на такий гачок дав зловитися. То все видумали ті прокляті агенти, що у нас по краю волочаться та людей заманюють.

— А що ж їм з того прийде, що люди сюди їдуть?

— Як то що? Коби ви мали нині ті гроші, Що вони заберуть звідси за кожного емігранта!

— Туди воно йде! — обзиваються емігранти, а кожному аж ноги мліють зі страху.— А то нас половили! Гей! Гей! Милий Боже!

Настала сумна мовчанка. Відтак Петро питає:

— Що вам цей сорокатий пан наказував?

— Казав мені повідомити вас, що тут маєте робити та щоб вам не прийшло до голови тікати, бо втікачів будуть дуже гостро карати. Чи ви гадаєте, що я без дозволу наважився б говорити з вами?

— Як то? То і говорити невільно?

— А щоби-сьте знали, що невільно! Тому і ті робітники не говорили нічого, як прийшли вчора з поля. Тут нашої бесіди не розуміють, то і бояться якої змови та боронять говорити. За тим наглядають ті робітники.

— Хіба нас уже Бог покарав, що в таку біду попались.

— Терпи й мовчи! Завтра і вас поженуть на роботу.

Емігранти вернулись на свої лігвища. Кожне мовчало і думало про себе. їх взяла чорна розпука, хоч дехто і не хотів вірити, що все те було правда. Жінки стали плакати і тулити до себе своїх дрібних діток.

НА РОБОТІ

Скоро йно зашаріло надворі, наганячі повбігали в барак і стали будити робітників до роботи. При тому не дуже лагідно заходилися коло

заспаних людей, бо не одному дісталося нагайкою. Петро, дивлячись, не міг надивуватися, як люди можуть терпіти таку наругу. Вгодовані наставники повиганяли людей надвір і стали

їх розділювати: слабші, а між тим усі жінки, мали йти на збирання бавовни, а сильніших чоловіків призначили до корчування лісу. Дали їм стільки часу, щоб піти до кухні та без ложки вихлептати свою саламаху з немитої мисчини, де цілу ніч сиділо різне плюгавство на вчорашніх недоїдках.

Настя хотіла взяти з собою Павлуся, що причепився до неї, але його задержала якась чорна баба, показуючи, щоб він залишився з іншими дітьми на фа-ценді. Тої баби Павлусь так настрашився, що ще гірше плакав. Тепер розійшлися робітники у два протилежні боки.

Там, куди погнали Петра, було кавалок лісу викорчуваного і треба було корчувати далі. Стали під такою гущавиною, що і заєць, не то людина, не ступить кроку. Петро не знав зразу, як до того взятисй, бо поміж грубими деревами, які і десять хлопів, взявшись за руки, не обійме, було якесь колюче хабаззя, грубе, як нога дужого чоловіка. Воно пнялося по тих лісних велетнях вгору, спліталось між собою, мішалося з іншими рослинами і творило непрохідну гущавину. Робітники насамперед довгими насторч заткнутими косами підтинали хабаззя і лишали його на місці. Тепер можна було лише з тяжкою бідою ступати наперед, колючки дерли руки і лице до крові. Робота дуже втомлювала. Один одного не бачить.

Працювали так зо три години, як один робітник, що прийшов сюди з Петром, став страшно ойкати. Прибігло до нього кілька людей. Чоловік тримався за руку, що спухла, як колода, аж посиніла. Зняли сорочку і

побачилі, що пухлина посувається щораз далі і вже зайняла половину грудей.

— Що сталося йому! — питає наляканий Петро.

— Його вкусив тарахкавець. Це така гадюка злюща, завбільшки, як рубель, а він, бідака, не знає того, та й не остерігся.

— Треба б його рятувати!

— Вже пізно! Треба було зробити зараз, а він, зайнятий роботою, не почув першого болю.

Зараз прибіг на те місце наставник і став кричати та розганяти людей нагайкою. Петра якось не доторкнувся. Всі розійшлися на свої місця. Кожний з болем у серці лишав товариша, що вже на ногах не міг встояти і скимлів та звивався на землі. Коли відтак зійшлися на нужденний кукурудзяний полуденок, нещасний товариш лежав на землі вже неживий. Виглядав страшно. Спухлий, як колода, аж очі наверх повилазили. Весь посинів, вишкірив зуби, аж страшно. Згодом голова, руки і ноги потріскали, а з тріщин текла сукровиця.

Наставники сказали зараз викопати яму і туди затягти нещасного емігранта дерев'яними ключками.

Люди поклякали над свіжою могилою свого товариша. Не один нишком заплакав. От яка емігрантська доля! Живлять, як собаку, і, як падлину, ховають християнське тіло.

Нікому тепер їда не йшла в рот. Взялися до роботи.

А що ж робили коло бавовни? Робота сама собою не була б тяжка. Ходи з мішком поміж бавовняне бадилля, та зривай пухнасті головки, подібні до тих наших колючих будяків, що з них вітер пух розносить,

коли доспівають і розкриваються. Але під сонцем, що вогнем палить простісінько на голову, така робота дуже томляча. А ще треба й дуже уважно коло того ходити і квапливо робити все вчасно. Робітників і робітниць розставили рядком і над кожними кількома стояв один наставник з нагайкою і не давав нікому на хвилинку спочити.

Тут була і Настя. Ступаючи боса поміж бадилля, вона проколола ногу і присіла на землю, щоб виняй-ти колючку. Але зараз з'явився над нею наставник

І вчистив її дротяною нагайкою по плечах так, що крізь сорочку аж кров виступила. Бідна жінка закричала нелюдським голосом і зірвалася на рівні ноги. Наставник ударив її ще раз і, усміхаючись, пішов. Настя аж сичала з болю, але робила далі. Сльози котилися горохом по лиці, а голосно боялася плакати, щоб ще більшої біди не було.

Надвечір повертались робітники до фаценди. Жінка того, що помер від гадюки, як довідалася, що так нежданно залишилась удоюю, трохи не збожеволіла. Рвала волосся з голови, качалася по землі і голосила страшно. Навіть ніхто не пробував її заспокоїти. В такім тяжкім горі то й потіха ні до чого. А втім, усі робітники з утоми й горя задерев'яніли, і кожний лише думав про себе.

Полягали спати. Петро не міг заснути. Йому снувалася в голові всячина, що пережив того страшного дня. І Настя не спала. Вона стогнала тяжко від побоїв.

— Чого се ти, Насте, не спиш? — питає Петро жінки.

— Ой не можу. Так мене тяженько скарав нині, що трохи душі з мене не вигнав.

— Хто такий?—питає Петро, а сам загорівся, як сірник.

— А ось той вгодований наставник-нелюд. Мені залізла тернина в ногу чи будяк. Я присіла, щоб витягнути, а він мене як впарить нагайкою раз і другий.

Петро намацав рукою болючу пасмугу, грубу, як палець. Він схопився

— Куди ти, Петре? Бійся Бога! Ще якої біди наробиш!

— Не бійся. Тепер ніч. Порахуємося рано.

За мить приніс якусь ганчірку, намочену у воді, стягнув жінці з плечей сорочку і став прикладати до болючого місця. Так робив аж до ранку, бо від того біль зменшувалася Та вже світило сонце, і наганячі прийшли людей будити. Петро і каже:

— Ти нині на роботу не підеші Покажи мені, котрий то наважився тебе карати?

Настя аж задрижала, але знала, що Петра, коли розлютиться, нічим не вдержиш, бо він тоді і рідному батькові не уступив би.

— А от сей! — і показала на одного велетня, що саме тепер виганяв людей з барака. Повиходили і вихлептали свою поживу. Той велетень звався Юмбо, і всі його вважали найбільшим силачем.

Коли стали рядком до поділу, Петро вийшов наперед і приступив прямо до Юмбо.

— Нащо ти, клятий чорте, мою жінку бив? — і показує на Настю.

Той усміхнувся дурнувато, вишкіривши білі зуби, а рукою показує Петрові, щоб ішов на своє місце.

Петро не зробив ані кроку. У всіх, що на те дивились, аж серце завмерло, кожне вижидало чогось страшного, бо й Петро був страшний. Очі аж кров'ю набігали, жили на карку стали, як мотузи, а руки, затиснеш в кулаки, виглядали, як дві довбеньки.

А Юмбо, знаючи свою силу, не дуже-то злякався Петра: він, усміхаючись далі,, потрутив Петра рукою, щоб ішов на своє місце.

Тепер настала страшна хвилина. Петро вдарив Юмг бо так сильно поміж очі, що тому аж кров жбурнула носом. Велетень заскреготів зубами, сказав якийсь прокліи і кинувся до Петра. Петро вдарив його ще раз уже поза вуха і схопив міцно за горло. Стали борікатися, як два сильні воли. Петро хоч і нижчий на зріст, проте не уступав своєму противнику силою. Він стиснув його так сильно за горло, що той аж очі витріщив. Хотів вихопити з-за пояса револьвер, але Петро схопив його за руку і стиснув наче кліщами. Ще ударив кілька разів Петра п'ястуком по голові, але, коли йому не стало духу, упав на землю. Тепер Петро, запінений від люті, став його кулакува-ти, висадився з колінами на груди і бив скажено. Всі дивилися на ту боротьбу, затамувавши подих. Ніхто не наважився пхати руки між ті два тарани. Інші наставники, може, тішилися з того, бо Юмбо допік і їм не раз. А може, боялися Петрового кулака. Відплативши ворогові, Петро встав, тяжко сапаючи, обтирав з чола рясний піт, що змішався з кров'ю, яка текла з подряпин. Велетень стогнав важко і не мав сили підвестися.

В кінці бійки надійшов сам власник фаценди. Він не хотів своїм очам вірити, що є така людина, яка дала раду його посіпаці-силачеві. Йому сподобався Петро, бо зараз собі подумав, що з цього був би добрий наставник.

Пан розпитав у людей, яка була причина, оглянув Настині плечі і казав, щоб не йшла того дня до роботи. А Петрові велів передати, що він має зайняти місце того велетня і стати наставником. Але Петро відрізав прямо, що посіпакою не буде і радше піде на роботу, яку йому дадуть.

Пан тільки знизав плечима і пішов до свого двора. Раз тільки кинув оком на Настю. Настя була гарна молодиця, їй було двадцять шість літ. Вона стала тепер дома лікуватися. Пан прислав одною негритянкою мазі, від якої рана на плечах стала гоїтися. Він частенько приходив до барака і оглядав Настині плечі.

Тим часом Петро ходив щоднини до лісу з іншими робітниками. За кілька днів попідтинане від кореня хабаззя на жаркому сонці висохло як солома. Тоді його підпалили, загорів цілий ліс ясним полум'ям, доки геть усе не вигоріло. Залишились тільки обсмалені грубі дерева. Коли все спо пеліло і остигло, було безпечно ходити по такім лісі, бо тут не стало ядовитих гадюк, а в гущавині було їх повно.

Тепер стали зрубувати дерева. Але то не нашого дуба або ялицю зрубати, бо то страшенно грубі велетні, що з пилою і з сокирою нелегко до них добратися. До того вживали довгих трачок, яких у нас нема. А коло одного дерева треба було добре цілий день робити, заки його вершок захитався і повалився на землю. Петро щоднини вертався вечором на фаценду, хоч не раз так намахався сокирою, що ледве доліз додому. Плечі Насті вже цілком загоїлася, але пан таки не посилав її на роботу. Іще поки була хвора, заходив до барака, бавився з Павлусем, гладив його по голівці і частував цукерками. Але хлоп'я не могло прив'язатися до сорокатого пана і лише тому не утікало від нього, що Настя казала йому бути чемним. Відтак, коли Настя одужала, прикликав її до покоїв прибирати та прислуговувати.

Петро кожного вечора питався Насті, що вона робила: йому не подобалося страшно це, що вона не йде з іншими робітниками до бавовни.

— Слухай, Насте, якби ти мені згрішила, я б тебе убив!

— Бог з тобою, Петре! Того б я ніколи не допустила.

Однак гадка, що пан має якісь погані наміри на його жінку, не давала йому спокою. Його палила гарячка, і через те він подумував, як звільнитись з цього пекла.

ЖОВТА ПРОПАСНИЦЯ

Наші емігранти були вже цілий місяць на фацен-ді, як стали люди між собою шептати, що в сусідній фаценді виникла пропасниця. Однак не дуже її боялися, бо, мовляв, ліпше смерть, ніж таке погане життя. Хоч когой пройняло коли морозом від згадки про ту страшну хворобу, що з неї кажуть, нема виходу, то хіба тому, що кожний подумав собі: а що станеться з моєю жінкою бідною та дітьми, як я помру?

На страшного гостя не довго треба було чекати. Одної днини п'ятеро робітників не пішло на роботу, бо занедужало. Почалося страшенним болем голови і сильною гарячкою

Коли ця звістка дійшла до пана, він велів усіх хворих перенести якнайдалі від фаценди до якоїсь на-піврозваленої шіпчини і поставив одну негритянку наглядати за хворими. Недуга та дуже заразлива, то пан доручив управляти фацендою тому велетню Юмбо, що то його Петро так тяжко був побив, а сам поїхав кудись у гори. Петро здогадувався, що тепер Юмбо буде мстити йому, але був вдоволений з того, що со-рокатого пана взяв чорт.

Настя стала тепер ходити на роботу до бавовни. Чорний велетень ждав тільки миті, щоб відплатити Петрові за обиду. Хвилина така випала незадовго. Одного вечора, коли Настя і Петро вернулися з роботи, Павлусь не вибіг, як звичайно, проти них. Настя стала його шукати. Він сидів під деревом коло бочки з водою, сперши голову на рученята. Дитина не мала сили підвестися на ноги.

— Павлусеньку, серце моє, що тобі, дитино?

— Ой, матусенько, у мене так голівка болить, так болить, а пити страх хочеться! Водиці, мамо! Я не можу собі сам узяти.

Настя не знала, що діяти. Вона прочувала нещастя. Побігла до барака, винесла мисчину, наточила з бочки води і піднесла дитині. Хлопець узяв в обидві руки мисчину і став жадібно пити.

— Ой тепла, мамо, недобра, дайте іншої!

— Та звідки взяти зимної?

Прийшов і Петро, він оглянув Павлуся. Ціле його лице, руки і ноги стали жовтаво-попелястими, а тіло таке розпаленіле, мов вогонь. Все скидалося на жовту пропасницю. Він схопив якийсь дзбанок та побіг до річки, щоб принести для дитини свіжої води. Але й та вода не була ліпша, проте дитина пила її жадібно. Петро став кликати людей радитися. Прикликав одного наглядача. Ніхто не міг порадити. Наглядач побіг зараз до Юмбо, бо міркував, що тепер той матиме нагоду відплатити Петрові, а він сам підлеститься до наставника.

Юмбо вийшов зараз і казав Павлуся віднести до "шпиталю" — до шіпчини. Туди пішли і обоє родичі, але Юмбо ніяк не хотів дозволити здоровим робітникам йти між недужих на таку пошесну хворобу.

Петро і Настя просили і благали, але нічого не помогло. Петро мав охоту побити всіх, але біля Юмбо стояло кількох дужих посіпак з револьверами. Павлуся взяла на руки негритянка, що доглядала хворих, і понесла до шопи.

— Мамо, тату! Не дайте мене! — кричав хлопчик і видирався, скільки було сили, але нічого не помогло. Настя ломила руки, плакала гіркими сльозами. Петро затискав кулаки, скреготав зубами, а Павлуся понесли на неминучу смерть.

Коли всі робітники по бараках заснули, бідна мати потайки вийшла з барака і побігла до шіпки. Тут серед пітьми розлягалися стогони недужих. Вони бідаки, стогнали тяжко і просили води; та нікому було їм води подати, бо наглядачка хропла в куті, як немащений віз.

Між хворими віднайшла Настя на землі в мерві свою дитину.

— Хто тут? — питає дитина, коли Настя притулила свою руку до його розпаленої голівки.

— То я, Павлусю! Цить, щоб нас не почули.

— Матусенько, води дайте!

Настя вийшла з шіпчини, відшукала серед темряви дзбанок, що ще від вечора стояв під деревом, і пішла

г

до річки. А коли повернулася, не могла відірвати Павлуся від води.

— А як тобі, Павлусеньку?

— Болить, мамо, голівка дуже, і так зимно, так зимно...

А ціле тіло трохи югнем не спалахне — таке гаряче.

— Мамо, чого ми сюди прийшли? Вертаймо до-домцю. Тут так зле, так страшно...

— Добре, Павлусю, вернемо, як ти одужаєш...

— Ой добре, мамочко, я зараз одужаю,— каже рада дитина.— Яка з Грицевої криниці погожа вода, студена, а тут така тепла... Дайте ще води, мамо!

Настя подала дзбанок, а сама гіркі сльози проковтує.

— Коби наші коні були, мамо, я б сів на Каштана... Правда, що я вже міг їздити? Мене тато навчили... І ми би поїхали додому... Або ні! Ми б запрягли до воза... А що наша Красуля робить?.. Чому ми її не взяли з собою?

Настя губи до крові закушує, щоб не заплакати вголос, слухаючи таку мову. Там стояв Петро і чув кожне слово, що говорив його синок. Коли він прокинувся, подивився, що Насті нема, то здогадався, куди вона пішла. Пішов за нею. Не хотів показуватися, бо його совість розпаленим залізом пекла. Він тому був причиною. Але не вдержав плачу і заридав.

— То ти, Петре? — питає Настя крізь сльози.

— Я! — і кинувся до дитини, впав на коліна, взяв сина за руки, став голубити і заридав гірко.

— Дайте води, хто в Бога вірує! — застогнав якийсь недужий.

Настя встала і по голосу знайшла хворого та подала води.

— І мені! І мені! — відізвалися інші. І так безустанно.

— Тут для всіх не вистачить, підождіть, побіжу принесу...

— Тут десь в куті є бочка з водою,— кажуть. Настя знайшла бочку, черпала дзбанком воду і розносила.

— Як зле тут ходять коло хворих.

— Ой зле, зле! Та чарівниця тільки спить, не годен її добудитися, а самому нема сили встати.

А Петро все не випускав з рук дорогої дитини.

Стало світати. Настя начерпала дзбанок води і поставила коло Павлуся. Треба було іти до барака, бо вже до роботи гонити стануть

Якою була їм та днина, бодай ворогові не доводилось такого.

Вернулись з роботи, та не зараз могли піти до шіп-чини, бо наставники заборонили здоровим робітникам зближатися з недужими.

Як тільки все стихло і наставники полягали спати, Настя з Петром відправились до дитини. За ними пішло ще кілька людей, що мали тут своїх — хто чоловіка, а хто жінку.

В шопі стало гамірно, хоч кожен старався говорити тихо, аби наставників не стягнули собі на голову.

— А як тобі нині, Павлусю? — питає Настя.— Чи їв ти сьогодні?

Він заперечливо покрутив головою.

— Я не хочу, мамо, їсти, мені пити дуже хочеться, а води вже нема.

Настя піднесла води.

— А голівка ще болить?

— Дуже болить! І мені, мамо, животик з правого боку дуже великий.

Настя пощупала рукою: справді животик спух з правого боку, як буханець хліба.

Це передсмертна ознака жовтої пропасниці.

— А що ти сьогодні робив, Павлусю?

г

— Лежав, мамо, я не можу встати... Я такий слабенький... Мамо, чи тато тут?

— Тут, Павлусю, тут,— каже Петро і наблизився до дитини.

— Таточку, вертаймо вже додому, тут так зле... Якби я полежав у нашім садку, мені б зараз було легше... А яка водиця у нас погожа! Тут такої нема... Вдень мене так дуже мухи кусали... не годен обігнатися. Принесіть мені, матусю, вербової галузки, я буду обганяти мухи.

Петро слухав, але вже не міг плакати... Тої ночі двох сконало. їх рано виволокли слуги і закопали, як пад-лину. Ті, що залишилися живими, завидували їм, хоч було страшно вмирати на чужині та дочекатися такого собачого похорону...

Недуга Павлуся тривала п'ять днів. Дитина мучилася, бо не втрачала пам'яті. Така та страшна недуга, що людину мучить болем голови, лихоманкою, спрагою, а пам'яті не відбирає. Настя і Петро кожної ночі перебували коло дитини, а вдень серед нечува-ної спеки — на роботі. Настя страх як подалася. Не могла вже й ноги волочити, а голова була така заморочена, що Настя не тямила, що з нею діється. А далі з тієї журби і з тяжкої праці та недоспаних ночей і сама злягла.

П'ятої ночі вже не годна була піти до дитини. При Павлусі сидів сам Петро.

— Тихо, Павлусеньку, тихо! Вернемо додому! — потішав батько дитину.

— Ні, тату! Я вже не верну. Я піду туди, де наша Гандзя є, будемо бавитися... Не знати, де мій коник подівся?..

Дитина стала дрімати... Петро держить її в своїх обіймах.

— Тату! Де мама? Я хочу до мами!

Саме тоді Настя стояла на порозі. Вона добула сил

і прилізла до шіпкії. її материнське серце прочувало кінець...

— Я тут, Павлусеньку, чого тобі треба?

— Підемо звідси мамо, тут недобрі люди...

І знову замкнув очі, дихав тяжко, на чоло виступив зимний піт, хлопчик протягнувся ще раз і сконав...

Настя заломила руки і стала, мов нежива. Це була її остання надія...

— Насте, Бог з тобою! — каже Петро, побачивши жінку, коли вже розвиднілося. Наставники кричали на людей, щоб ішли на роботу.

— Насте, Бог з тобою!.. Щасливий він... Що його тут чекало? Неволя!

— А хто тому винен? — закричала Настя, мов несамовита.— Ти, налюде, ти! Захотілося тобі панування, і нас усіх запропастив, двоє діточок убив...— Настя кинулась до Петра, видерла з рук мертве тіло і стала з ним бігати по шопі, спотикаючись об недужих, що лежали покотом.

Петро не відповів ні слова. Він знав, що Настя правду каже. Тепер клякав ця тому самому місці, положивши руки на коліна.

На порозі показався наставник. Але не мав сміли-вости наганяти Петра до роботи. Всі знали його тяжку руку і боялися його.

— Насте, та хіба я хотів лиха? Нехай буде проклята та година, коли я подумав про Бразілію. Якби мені той панок агент у руки попався, що мене заманив сюди, я б його на шматки подер. Насте, Насте! Не рви моєї душі! Бачиш, як тяжко караюсь.

Він кинувся на землю, бив себе кулаками в груди, рвав собі волосся з голови і ридав, як ранений звір.

Настя отямилась, дивлячись на такі муки свого чоловіка. Таким вона його ще ніколи не бачила. Петро схопився на ноги, вирвав мертву дитину в жінки з рук і став її голубити, цілувати в чоло, уста, в очі...

— Прости мені, сину, що я причина твоєї смерті. Прости!..

Відтак полетів з дитиною надвір, побіг до бочки з водою під деревом і тут присів, держачи Павлуся на руках. Настя поволоклася за ним. Робітники, що лагодилися йти в поле на роботу, дивилися, що сталося з тим дужим чоловіком, що тепер поводився, як мала дитина. Наставники не сміли до нього наблизитися — такий був страшний. Юмбо десь тої днини не було.

Робітники пішли на роботу. Петро з Настею залишились на фаценді при мертвій дитині.

Настя, отямившись від тяжкого горя, пішла до барака і винесла чисту сорочину та курманець і шапку свого одинака. Взяла відтак дитину з рук Петра, розібрала і стала обмивати. Тіло жовтувато-попелясте й таке марне, що тільки шкіра та кісточки. Лише з правого

боку на животі стирчала пухлина, як буханець хліба. Петро дивився на Настину роботу сумовито, сидячи на землі. Про що він думав? Куди літав думками? Господь святий знає!

Настя за той час обмила дитину, надягла на неї чисте шмаття, курманець, сплела віночок з листя...

— Ось так, моя дитино дорогенька! Підеш за Ган-дзею, будеш бавитися... Тебе не виволочать ці чорти... мама не дасть... Сама тебе вложу в ямці і прикрию землицею. Буде дитинці добре... холодно, ніхто тебе не буде бити, кричати на тебе... На могилці посаджу барвіночок, руту зелену і буду щовечора до мого Павлуся приходити на розмову, поки сама побіч нього не ляжу... Петре, треба викопати ямку!

Петро наче зі страшного сну збудився у ще страшнішій дійсності. Побіг на те місце, де ховали емігрантів. Тут лежав рискаль. Нащо було його прятати, коли

іще раз, не два придасться... Петро викопав глибоку яму, щоб часом пси не випорпали дорогого тіла.

Вернувся. Настя клячала у ногах дитини. Вона страшно виглядала, наче труп.

— Вже ямка готова,— заговорив понуро Петро.

— А де ти його хочеш ховати?

— Та там, де всіх.

— Як так? На такій голотечі, де ні одної деревини? Ось тут копай! — і показала місце в тіні дерев.

Петро не сказав ні слова. Пішов з рискалем і викопав свіжу ямку там, де Настя хотіла.

Взяли тепер обоє дитину, що вже закостеніла, і понесли. Петро вліз до ями і взяв тіло на руки обережно, наче боявся, щоб не збудити, положив на дно ями, під голівку поклав віночок, що плела мама. Настя тим часом з двох патичків зв'язала хрестик.

— Петре, вложи це в рученята!

Петро послухав, поцілував Павлуся востаннє і виліз з ями та хотів присипати землею.

— Підожди! — закричала Настя. Вона скочила до ями, поцілувала малого, перехрестила і прикрила лице хустинкою. Стали присипати землею та так легко, щоб його яка грудка не вдарила. Насипали могилку. Петро приніс сокиру, витесав хрест і встромив в свіжу землю.

Вернули та посідали під деревом. Жодне не промовило ні слова. Петро почував себе винним. Настя мала на Петра тяжкий жаль і не могла йому простити. Вона відчувала, що між ними відкривається страшна якась прірва, що відвертається її серце від чоловіка.

22 *"<>-з

585

ПЕТРО ОДИНОКИЙ НА СВІТІ

Тим часом пошесть ширилась на фаценді щораз більше. Щоднини заганяли по кілька робітників, по кілька дітей до шіпчини, щоднини виволікали по кілька мерців і загрібали, наче ту падлину. До двох тижнів вимерли всі діти, вимерла половина робітників. Місцевих людей слабість та не так вражала. Вони там родились, до повітря тамтешнього і сонця

привикли. Наші люди, що жили під іншим, зимнішим небом, дуже скоро слабнуть на жовту пропасницю і гинуть, як мухи.

Люди ходили одні поперед одних, як сновиди. Кожне бачило над собою косу неминучої смерті. На фаценді запанувала гробова тиша. Вже й плачу не чути, хіба приглушені стогони. Пощо ж плакати, коли так мусить бути? Щоднини йдуть'бідні емігранти, як ті живі мерці, що з могили повстають, на роботу, і щоднини їх меншає.

І нема ради...

Невдовзі по смерті Павлуся занедужала Настя. До того спричинилося тяжке горе по втраті одинака і тяжка щоденна праця в полі. Не було спочинку. Наставник Юмбо, що його пан залишив на своєму місці, не давав їм відпочинку. Він мстив людям за зневагу до нього з ненавистю дикого звіра. Пан все ще не повертався, бо пошесть не згасала.

Коли бідна жінка почула сильний біль голови, гарячку, здогадалася, що її чекає, бо знала, що такої недуги не видержить. її загнали до шіпчини, а Петро пішов на роботу.

Петро ночами просиджував коло жінки. Він би радо хотів разом з нею умирати, та недуга якось не чіплялася його. Сидить мовчки та воду подає жінці. Настя, чуючи свій близький кінець, каже одної ночі до Петра:

— Петре! Одно тебе прошу, коли мої очі замкнуться,— поховай мене біля Павлуся... Нехай мої кістки біля нього спочинуть! — Вона застогнала тяжко.

— Не говори так, Насте, ти ще видужаєш.

— Видужаю? Нащо? Щоб мучитися? Щоб по таких муках одужати на те, щоб знову мучитися?

Кожне слово Настине пекло Петра гарячим залізом. Він тому всьому причина. Його забаганка стати паном убила двоє діточок, убиває й жінку.

Настя здогадалася, про що думає Петро.

— Я вже тобі, Петре, не докоряю нічим... Але ти спокутуєш ось як свої гріхи і будеш мати у людей заслугу: старайся якнайскоріше з того пекла вирватись та вернутися на батьківщину* а там ходи від села до села та розказуй людям, які то бразілійські гаразди.

Петрові наче камінь упав з серця. Він себе почував грішним, а жінка дає йому спосіб, як той гріх спокутувати. Хоч би воно як тяжко було, а таки доконає того, хіба б загинув.

— А ти ж, Насте, прощаєш мені?

— Я вже давно тобі простила, тим більше в цю хвилину не можу не простити, бо скоро попрощаюся з цим світом...

Петро припав до жінки, став ридати голосно та цілувати свою любу Настю.

Тої ночі вона і сконала на руках Петра. її бідна душа покинула тіло і полетіла, "ідіже ність болізні, ні печалі, ні воздиханія".

Петро виніс Настю надвір, аж на те місце, де спочивала вічним супочинком їх дорога дитина.

Приніс рискаль і став серед ночі копати яму біля Павлусевої могилки.

"А хто мене поховає?" — подумав Петро, викидаючи широким рискалем землю з ями. Відтак сів над

22"

587

мертвим тілом Насті і важко задумався. Полетів у гадці до рідного села, до Мохнатівки, на свою батьківщину. Все стоїть йому перед очима. Своя хата, а в ній порається люба Настя, молода, гарна і жвава. На помості дрібненькі діти бавляться, щебечуть... А тепер усе те на другому світі. Біжить думкою іще далі. Бачить свою Настю ще молодою, рум'яною, чорнобривою дівчиною. От ідуть вони до церкви вінчатися: "Не лишу тебе аж до смерті!" Так! Але я тебе і по смерті не лишу, поки не будеш у безпечнім місці. Не лишу твого бідного тіла диким звірам.

Розвиднілося. Яскраве сонце вийшло над море, як розпалена куля, і освітило труп Насті. Яка вона гарна була, а тепер яка страшна! "Бідна моя дружино! А то доробилася! І я цьому причина, я тобі вкоротив віку!" — Петро гірко заплакав. Від того йому полегшало.

Робітники збиралися на роботу. Кликали Петра, але він не чув того голосу. Перед людьми закривали його дерева.

Наставники кинулися шукати його і знайшли над тілом мертвої жінки. Ніхто не смів його чіпати. Петро отямився. Підліз до ями і став обережно втягати туди Настю. Склав її руки на грудях, поцілував у чоло, перехрестив, глянув ще раз і прикрив її лице якоюсь подертою платиною. Виліз з ями і став засипати землею. Два наставники стояли над ним, але не перебивали йому в роботі.

Могила вже готова. Ще б хрест поставити. Прийшов Юмбо і став чомусь страшно кричати. Інші два наставники не вміють Петрові

пояснити, чого той хоче. Прикликали за товмача того старого чоловіка, що перший заговорив до емігрантів по їх приїзді на фа-ценду.

— Каже наставник, що тут невільно мерців ховати, а там, де всіх.

— А вона буде таки тут лежати! — каже Петро завзято.

Старий чоловік тлумачить це посіпаці.

Велетень прискочив до Петра і, вдаривши його нагайкою, показав, щоб тіло занести туди, де інших ховають.

Петро відштовхнув велетня так сильно, що той, спіткнувшись об якийсь камінь, упав горілиць.

Велетень закляв тяжко заскреготав зубами і прискочив до Петра та замахнувся на нього держаком нагайки. Петро подався головою назад, але держак ударив його по носі, аж полилася кров.

Тепер Петро взявся до роботи. Підніс тяжкий рискаль і ударив напасника вістрям по голові. Юмбо повалився на землю, залившись кров'ю, аж задерев'яніли всі, що те бачили.

Петро обернувся і почав тікати, тягнучи за собою рискаль.

ОСТАННІЙ ПОРАХУНОК

Вернімося в Монахівку. Минуло півтора року з того часу, як наші емігранти покинули рідне село.

Одного погідного петрівчаного дня пополудні вийшов з лісу сусідньої Іванівки якийсь чоловік. Він оглядався на всі сторони, начеб не хотів показуватися людям на очі. Був одягнений в лахміття не нашого

крою. Лице його поморщене, поросле густою заростю. Ніс мав на середині заламаний... На низько обстриженій голові крисатий подертий капелюх. Хлоп був дужий і плечистий, а суката палиця в руці надавала йому вигляду розбійника, що ніхто не бажав би здибатися з ним у полі.

Чоловік той, оглядаючись осторожно, дійшов до невеличкого пагорбка і приліг у траві. Звідти ціле село було видно, як на долоні: кожну майже вулицю, кожну хату, увінчану зеленими деревами. Подорожний довго лежав нерухомо і вдивлявся в село, рахував хати, бурмотів щось сам до себе і тяжко зітхав, а деколи і сльоза скотилась по чорному лиці. Саме тоді якийсь чоловік щюв дорогою від села і вів корову на мотузці. Корова була невеличка і добре відживлена, бо аж вилискувалася на ній шерсть. Вона йшла поважно за своїм господарем, вимахувала головою і хвостом, відганяючи докучливі мухи. Господар ішов дорогою і наспівував голосом тужливу пісеньку. Коли підійшов до пагорбка, подорожній, що довго придивлявся до нього і до корови, гукнув:

— Іване!

Господар зупинився і оглянувся.

— Іване! Не лякайся мене, я Петро! Подорожній встав і почав наближатися до господаря.

Іван, побачивши обірванця, ступив кілька кроків назад:

— Свяа-ат Го-осподи! Це хіба мара, не Петро! Що з тобою?

— Ні, не мара, я живий, та не той, що був колись. От бачиш, як я випасся на бразілійській кукурудзі.

— Що з тобою сталося? А де ж Настя, діти?.. Петро показав очима на небо.

— Я, Іване, мав би з тобою дещо побалакати, але не хочу, щоб мене тут хто здибав. Ще не час! Сховаймося в кущі. Ти, певно, ведеш корову пасти, ну, вона буде пастися, а ми побалакаємо. Та це, либонь, наша Красуля! Красуля, на, на! Маленька!

Корова витріщила на Петра очі, стала фукати.

— І худобина мене цурається! — зітхнув.— Не впізнала.

Зайшли під ліс. Іван пустив корову в траву. Оба посідали під кущем, і Петро став оповідати Іванові свої пригоди, ті, що вже знаємо. А далі каже:

— Я скочив у море, щоб лише не попасти в руки розлючених наставників. Поки мені духу стало, я плив під водою. Недалеко від того місця вливалася ріка в море. Струя була сильна і гнала мене стрілою від берега. Коли я виткнув голову з води, був уже так далеко, що мої гонителі не могли мене помітити. Аж тепер я зміркував, що мені кров тече з розбитого носа. Не мав я навіть живим вийти з тої біди. Мені додавали сили лише слова Настині, що тоді спокутую мої гріхи, коли верну до села і покажу людям, як виглядає на мені бразілійський гаразд. Морська вода солона і густа, і в ній легше було плисти, ніж би то в ріці або на ставу. Коли уже засапався, я лягав навзнак на воді і так спочивав.

Я доплив до дерева, та ще настільки мав сили, що видерся на дерево і обняв його руками і ногами. Руки і ноги у мене страшенно тремтіли, дух мені запирало. Я зомлів... Коли прокинувся, не міг зміркувати, де я. Мені стало пригадуватися, в якій біді був; та й здавалося, що я вже на іншому світі. Я лежав на м'якій постелі і на волосяній подушці. Біля мене сидів якийсь молодий моряк. Як я тільки відкрив очі, мій наглядач задзвонив. За хвилю прийшов до мене офіцер гарно вбраний — це був військовий лікар.

— Здоров, земляче! Що з тобою? Гаразд?

Я ще більше здивувався. То, бачиш, на чужині почути рідне слово та ще від такого поважного чоловіка, то начеб ангельський голос почув. Я простягнув до нього руки: піднявся насилу в постелі і кажу:

— Паноньку, батеньку рідний! Хто ж послав мені вас на рятунок?.. Я вже безпечний від панських наставників?

— Як довго ти, земляче, під моєю опікою, то нічого злого тобі не станеться.

Цей чоловік говорив по-нашому, але трохи не так. Та й мундир на ньому був інший, ніж у наших офіцерів, що їх бачив у Стрию.

— Звідки я тут узявся?..— питаю.

— Ми тебе зловили, як ти плив неживий на якійсь колоді по морю, та й витягли... А звідкіля ти, небоже?

— Яз Галичини, чорти мене заманили до тої проклятої Бразілії на загибель.

І я йому все розказав, ось як тепер тобі. Він слухав мене уважно та й тільки головою хитав на таку страховину. Тоді я осмілився та й питаю:

— А ви, пане, теж з Галичини?

— Ні,— каже,— я з-під Києва, коли чував, але я такого роду, що й ти.

— Значить, що ви русин?

— Так, але по-нашому називається українець.

— Я за те нічого не чував,— кажу.— То тут на сім кораблі всі русини-українці?

— Ні, не всі. Тут переважно росіяни, а нас небагато. Ти тут безпечний.

— Слава ж тобі, Господи! А чи можна мені вийти?

— Ого! Який прудкий! Підожди! Полежиш іще зо два дні, а тоді гуляй.

Я відлежав іще два дні. В голові страх шуміло, як у млині. Коло мене ходили, як коло дитини. Я цікавий був знати, по чім цей чоловік, пізнав, хто я. Я спитав його, бо він не сердився, коли я його щось питався.

— Ти,— каже,— часто марив. Кликав Настю, Пав-луся...

Від згадки про Настю і Павлуся завертілися сльози.

По двох днях я став виходити на поміст. Наш корабель, що звався "Ольга", плив по відкритому безкрайому морі. За тиждень я став знов сильним, як і перше. Моряки не могли надивуватися моїй силі. Вони боролися зі мною, але жоден мені не дав ради. Я помагав їм у роботі, двигав найбільші тягарі, і раз кажу до мого спасителя:

— Прийміть мене на службу.

— Ти наш гість,— усміхався лікар.

— Гість лише три дні,— кажу.— От спасибі, що не дали пропасти. Не хочу даром хліба їсти.

Лікар сказав начальникові, то значить капітанові від того корабля, цей мене випитав як і що та й записав у реєстр. Але я затаїв своє ім'я, казав, що називаюся Петро Сорока. Так і записали та й мундир моряка надягли. Мене взяли до сокирників. Привчився до служби й роблю. Вони мене хвалять за мою пильність. Мені добре повелося.

Довгенько ми пливли, приставали до різних берегів за всілякою потребою. Я став розпитувати мого добродія, з котрої пристані дістатися якнайскоріше до Галичини.

— А то ти не хочеш більше з нами бути?

— До смерті хочу бути, але я маю пильне діло в Галичині. Хочу людям показати, як я виглядаю, нехай знають, які то бразілійські гаразди.

— Ми зїїдемо до Трієста, це місто належить вже до вашого цісаря. Звідти можеш їхати залізницею.

— Добре, я довго не забавлюся, зроблю, що маю зробити, що обіцяв покійній жінці, і вернуся, куди накажете.

— За два місяці,— кажуть,— будемо в Одесі. Так найближче з Галичини до моря, приїжджай, коли хочеш.

Але, Іване, заклинаю тебе, не говори того нікому, що я тобі тепер, як брату, сказав. Я сам покажуся в селі, аби мене люди на очі побачили, а відтак мене нема. Петро Рубаха вмер для всіх.

— А нащо ж ти писав сюди листи, що тобі там так добре, та й інших туди закликаєш?

— Я писав листи? Хіба ж мені там добре було? Та в пеклі бодай було б ліпше. Я вийшов звідси заможним чоловіком, а тепер дивись, який я дід! А до кого ж то мав я писати?

— Та до свого тата! З того часу ціле село заворушилось. Більша половина села вибирається до Бразілії.

— Хто ж їх записує?

— А той самий панок, що тебе записував. Казав, що тебе відвіз аж на місце, що тебе дуже ці-саревич полюбив. Панок кланявся від тебе цілому селу, він тепер так гарно одягнений...

— За людську кривду,— каже Петро,— ми ще оба порахуємося! Чи він заходив сюди?

— Він сидить в Іванівці, а сюди прийде завтра.

— Чи ті, що записалися до Бразілії, вже попродали землю?

— Ще ні. Аврамко дає дуже мало, то ще торгуються.

— Слава ж тобі, Господи, що ще вчасно з'явився. Оба мовчали, кожний думав своє. Красуля скубала

зелену траву, позираючи часто на Петра. Може, пізнавала свого давнього господаря? Сонце вже хилилось до заходу...

— Прощай, Іване! Ледве чи побачимось ще коли.

— Я сьогодні зайду до твого тата, а завтра неділя.

— Так, завтра неділя, а я хочу показатися усьому народові, нехай усі знають, як виглядаю.

Петро пішов до села. Люди, що вертали від сіна, не пізнавали його. Собаки страшенно на нього гавкали, мусив києм обганятися. Старий батько не пізнав його теж. Коли собака кинувся до перелазу, старий заслонив долонею очі проти сонця і каже:

— Дужий з тебе, небоже, чоловік, міг бись робити, а не жебрати. Тепер страх треба робітника. Гріх тобі давати шматок хліба.

— Тату, ви мене не пізнали? — каже Петро крізь сльози.

Старому випала сокира з рук. Не міг отямитися.

— Боже! То ти, Петре? В такім лахмітті? Що з тобою? Хіба тебе пограбували?

— Ой, пограбували, таточку, ті поганці! Все потратив, все в мене покрали. Діти пропали, жінка замучилась, а я ледве з душею.втік.

Петро обняв батька і став гірко плакати. Пішли в хату. Старий почастував сина-жебрака, чим було. Вечором вернули брати від сіна. І вони не хотіли своїм очам вірити, щоб це був Петро.

Вість про повернення Петра розійшлася стрілою по селу. Народ заворушився і посунув до хати старого Рубахи. Тут не могли всі вміститися. Вийшли надвір. Петро сів на призьбі, оповідав, що пережив від тої хвилини, як вийшов з села.

— Я чую, мої краяни кохані, що багато людей вибирається до Бразілії. Не робіть того! Ліпше вам з моста та й у воду, кому надоїло жити, ніж до того пекла йти. Тут дожидаємо смерті, а там смерть і муки ждуть нас.

— А ви писали, що вам там так добре!

— Це нове ошуканство, бо я не писав нічого, хтось за мене те робив. Куди мені було писати, як пошти там нема. Хіба вітер доніс сюди мій гіркий плач. От бачите, як мені виписали на носі! — І показав на свій зламаний ніс.

Зробилася північ, і люди не хотіли розходитися. Кожне хотіло випитати достеменно, яка то тая Брандзолія.

Про повернення Петра доповіли Аврамкові. На ньому аж шкура замерзла, коли почув, у якій нужді повернувся Петро. Знав він, що тепер гешефт з Бра-зілією урветься, та й за свою шкуру побоювався, бо і він мав на душі гріх.

Коли люди розійшлися, а Петро вернувся до хати, питає його брат Максим:

— Що ж ти, Петре, гадаєш робити? Останешся з нами?

— Ні, поїду у світ за очі. Годі мені бути жебраком у селі, де я був господарем. Як колись дороблюся грошей, то верну, бо тут хотів би свої кістки зложити.

Другої днини була неділя. Петро встав скоро світ і пішов подивитися на своє обійстя. Зараз пізнав кор-чмареве господарювання. В хаті мешкав Аврамків зять. Плоти поспадали, шіпчина обдерлася, вікна позаліплювані папером. Петро обійшов хату довкола. В садку дерева повирубувані, все знищене.

Петро постояв, спершись на пліт, подумав, витер гарячу сльозу та й, махнувши рукою, пішов селом. Кожне місце щось йому нагадувало: тут народився, тут виріс.

Задзвонили дзвони. Петро зняв подерту крисаню, перехрестився і пішов до церкви. Тільки переступив поріг, кинувся ниць лицем, молився і гірко плакав, Люди обминали лежачого і шептали між собою: це Петро Рубаха, що вернувся з Брандзолії.

Пополудні Петро сидів коло дзвіниці, важко задумавшись. Селяни його обступили.

— Люди добрі,— казав,— кому житя миле, присягніть собі, що ніколи і не подумаєте покидати батьківщини задля заморського краю, бо так вас доля покарає, як мене, що захотілося мені панства. Бувайте здорові! А мої слова згадуйте, встаючи і лягаючи!

Попрощавшись з батьком, з братами, Петро вийшов з села. Вийшовши на той самий пагорбок, що й учора, ліг у траву і лежав, дивлячись на рідне село. А може, дожидав кого?

Того дня прийшов знаний панок агент до села. Зайшов до Аврамка й тут довідався, на свій смуток, що сталося і хто йому попсував інтерес. Аврамко перестеріг панка, що люди ладяться його добре випарити. Має він щастя, що тоді, як приходив у село, люди були в церкві, а то не виніс би цілих кісток.

Панок вертався до Іванівки похнюпленим, бо такий добрий інтерес провалився. Але тепер не було вже на ньому подертих сурдутів. Він був одягнений гарно, у високому капелюсі, як пани носять, в рукавичках і з паличкою.

Дорога вела через ліс Петро пізнав його зараз, і очі в нього заясніли, як у кота, що мишу побачив, а кулаки цупко затис нулися. Затяв зуби і слідкував за паном агентом.

Панок зайшов в ліс. Тоді Петро оглянувся, чи його хто не бачить, і пішов межами до лісу. Не було тут нікого. Звичайно, у неділю люди вдома відпочивають. У лісі прискорив ходу і догнав пана.

— Добрий день, паноньку! — засичав йому над вухом, бо злість запирала дух і відбирала мову.— Куди вас чорт несе?

Панок оглянувся, наляканий, і, побачивши такого обірванця в лісі, зблід, як стіна.

— Чого тобі треба, волоцюго? Чого порядних людей напастуєш? — Панок хотів його відігнати гострим словом.

— Чи ви порядні, то ще видно буде, але я радив би не кричати, бо вам голову скручу вмить! Ліпше поговорім собі тихо, як люди розумні. Та ж ми оба волоцюги!

Від такої мови панка мов за горло вхопило.

— А що? Багато людей до Бразілії заманили? Не удалося, правда? Та чого ж ми стали? От ходім он туди та спочинемо осторонь, щоб нам хто не перешкодив.

Петро взяв напівживого панка за комір і повів, а радше поволік набік від стежки. Тут була яруга, так густо заросла молодняком, що на два кроки нічого не видно, її звали Циганською деброю. Пройшли так добрий кусень, поки не опинились на самому дні яруги. Туди ніхто не заходив.

— А тепер сідайте, та послухайте: запишіть мене ще раз до Бразілії!

— Як то ще раз? — Панок піднявся на дусі.

— Ану, бо я вже раз там був з вашої ласки. Не пам'ятаєте? Не пізнаєте? Та я Петро Рубаха, той самий... знаєте? Я прямісінько з Бразілії вертаю, і Рудольфа видів... але не цісаревича, а того вашого бразілій-ського Рудольфа, що вас сюди наслав на людську кару...

— Чоловіче, дайте мені спокій! Ідіть собі своєю дорогою, бо вас до суду подам...

— Ой, вже не подаси! Я вже так зроблю, що не подаси, паноньку, ласкавий! Видиш, злодюго, що ти з мене зробив? Жебрака! А я був ґазда, волоцюго! А я мав родину свою, мав жінку любу, діточок, а все те з'їла твоя Бразілія. Тепер зроблю з тобою останній рахунок.

Петро вхопив панка за комір і поставив на коліна. Сам став шукати чогось. Панок скористався з того і зірвався тікати, але не зробив і двох кроків, як був у руках Петра.

— Та тобі до чорта спішно? Добре! Спішімся й ми!

— Чоловіче, даруй мені життя! На, тут маєш п'ятдесят золотих, тут годинник золотий, візьми, а мене пусти! Знаєш, що гріхлюдей убивати! Великий гріх перед Богом, а на землі шибениця!..

Панок хотів бути поважним, хоч тремтів усім тілом.

— Твої гроші людською кривдою набуті, і я їх не хочу. А шкода, що ти собі скоріше не нагадав, що гріх людей убивати, бо був би-сь не убив стільки людей, що в твою петлю засилились. Тебе не гріх убити! А чому убивають скаженого пса? Аби людям не шкодив!

Тепер Петро одним розмахом засилив панкові на шию тугий шнурок;' що держав у руці, закинув кінець

на гілляку, і пан повис. Іще старався руками вхопитися за шнурок, але Петро притримав його руки. Панок здригнувся два-три рази і сконав. Петро скочив у кущі і вийняв з-поміж сухого листя клунок. Тут була гарна міщанська одежа. Скинув з себе лахи і поклав у ногах панка, а сам швидко переодягнувся. Вбрав білу чисту сорочку, сурдут, узув добрі чоботи, і палиця гарна знайшлася. Петро відірвав приправлену бороду, обтер лице і не той стаа Ті, що його нині рано бачили, тепер його не пізнали б.

— Так, так! — бурмотів Петро сам до себе.— Петро Рубаха пропав, він зробив свій останній порахунок... Настину обітницю виконав... Тепер буду жити як Петро Сорока. Капітан дав мені письмо, що я моряк російського корабля, по дорозі заробив трохи гроша! Гайда в дорогу до Одеси!

З лісу вийшов порядно одягнений, не старий ще міщанин чи ремісник і пішов поволі до містечка, де була залізниця.

Іванівський пан улаштував у своєму лісі полювання. Пси стали страшно гавкотіти в Циганській дебрі.

— Певно, дика присіли! — сказали мисливці і побігли туди.

Пси шарпали лахи з чоловіка, який висів на дереві. Ворони видзьобали йому очі і лице. Лише по одежі пізнали, що це той панок, що записував до Бразілії. Одежина на ньому зігнила. В кишені знайшли надгнилу п'ятдесятку в гаманці та й золотий годинник, що перестав іти.

Чи Петро Сорока доїхав до Одеси, де на російському кораблі мав стати за сокирника? Але людям у Мо-хнатівці та і по сусідніх селах відпала "х*"та шукати щастя в Бразілії.